

İçindekiler Tablosu

<u>1. GİRİŞ</u>	3
<u>2. ARTUKLULAR</u>	5
<u>1. Hısn-ı Keyfâ Kolu (1102-1232)</u>	6
<u>2. Harput Şubesi (1185-1233)</u>	7
<u>3. Mardin Şubesi (1106-1409)</u>	8
<u>4. Artuklu Devleti'nin Siyasî Yapısı ve Devlet Teşkilatı</u>	13
<u>5. İçtimaî ve İktisadî Hayat</u>	14
<u>3. DANIŞMENDLİLER</u>	15
<u>1. Beyliğin Kuruluşu ve Danışmend Gazi Dönemi</u>	15
<u>2. Emir Gazi (1105-1134)</u>	17
<u>3. Melik Muhammed (1134-1143)</u>	19
<u>4. Danışmendli Devleti'nin Parçalanması ve Üçlü Yönetim</u>	21
<u>5. Yağı-Basan ve Kılıçarslan</u>	22
<u>6. Danışmendlilerin Yıkılışı</u>	23
<u>4. MENGÜCEKLER</u>	25
<u>1. Beyliğin Kuruluşu ve Mengücek Gazi</u>	25
<u>2. İshak</u>	26
<u>3. Fahreddin Behramşah ve Erzincan Kolu</u>	27
<u>4. Davudşah ve Erzincan Mengüceklerinin Sonu</u>	28
<u>5. Divriği Mengücekleri</u>	29
<u>5. SALTUKLULAR</u>	30
<u>1. Türkmen Akınları; Erzurum ve Çevresi</u>	30
<u>2. Beyliğin Kuruluşu; Ebu'l-Kasım ve Emir Ali</u>	31
<u>3. Ziyaeddin Gazi</u>	32
<u>4. Gürcü Saldırıları ve Saltuklular</u>	32
<u>5. İzzeddin Saltuk</u>	33

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

6. Saltukluların Gerilemesi ve Yıkılışı; Nasıreddin Muhammed, Mama Hatun ve Melikşah	35
7. Saltukluların Sonu	36
6. SÖKMENLİLER (AHLATŞAHLAR)	36
1. Sökmen El-Kutbî.....	37
2. Zahirreddin İbrahim (1112-1127).....	39
3. Ahmed (1127)	39
4. Nasıreddin Muhammed Sökmen (1128-1185).....	40
5. Seyfeddin Bektimur (1185-1193).....	43
6. Aksungur Hezar Dinarî (1193-119B)	44
7. Kutluğ (1198)	44
8. Melik Mansur Muhammed (1198-1207)	44
9. İzzeddin Balaban (1206-1207)	45
10. İlim, Kültür ve Sanat.....	45
7. İNALOĞULLARI	46
1. Diyarbekir Bölgesi ve Türkmen Akınları.....	46
2. Beyliğin Kuruluşu ve İnal Türkmenleri	47
3. İbrahim Bey (1098-1110)	48
4. İl-Aldı Bey (1110-1142)	48
5 Şemsülmülk Cemalüddin Mahmud (1142-1183).....	50
8. DİLMAÇOĞULLARI (KAMBUROĞULLARI)	52
1. Togan Arslan (1104-1137)	53
2. Hüsameddin Kurtî (1137-1143)	54
3 Şemseddin Yakut Arslan (1143-1146).....	54
4. Fahreddin Devletşah (1146-1192)	54
Dipnotlar.....	55
Kaynaklar.....	65

Doç. Dr. İlhan ERDEM

Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi / Türkiye

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

1. GİRİŞ

1071 Malazgirt zaferinin ardından Anadolu'nun doğusunda mahalli Türkmen beyliklerinin ortaya çıkışına tanık oluyoruz. Erzurum ve çevresinde Saltuklular, Erzincan ve Kemah'ta Mengücekler, Yeşil Irmak havzasında Danişmendliler, Van Gölü havzasında Sökmenliler, Diyarbakir bölgesinde İnaloğulları, Dilmaçoğulları, Mardin ve Hısn-ı Keyfa Artukluları, Elazığ yöresinde de Çubukoğulları ve ardından Harput Artukluları, XI. asrın son çeyreğinde tarih sahnesine çıkmışlar, yaklaşık olarak iki asır boyunca bölgenin kaderine hâkim olmuşlardır. Bu uzun sayılamayacak zaman dilimi içinde her bir beylik hâkim oldukları coğrafyada günümüz Türkiye'sinin yaratılmasına da katkıda bulunan büyük bir değişimi başlatmışlardır.

Doğu Anadolu Türk devletleri doğuşlarını Selçuklulara borçlu olmakla beraber, varlık sebepleri ve dayandıkları etnik temel şüphesiz Oğuz Türkleridir. XI. asrın başlarında Sir Derya boylarından hareketle Yakın-Doğu coğrafyasına giren Oğuz Türkleri, bir anda Horasan, İran, Irak, Azerbaycan, Suriye, Filistin ve Anadolu'da irili ufaklı pek çok siyasi ve askeri teşekküllerin kurulmasına temel teşkil etmişlerdir. Anadolu'nun doğusundaki beyliklerin kurucuları da ekseriyetle Selçuklular hizmetindeki Oğuz-Türkmen beyleri olmuşlardır.

Türkmenlerin varlığına geçmeden önce Anadolu'nun doğusunun coğrafi ve tarihsel durumuna göz atmamızda yarar vardır.

İlk ve Orta Çağlarda kastettiğimiz bölge ile günümüzde yaklaşık 163.000 kilometre kare yüzölçümüne sahip ve ülkemizin yedi coğrafi bölgesinin en büyüğü olan "Doğu Anadolu Bölgesi" büyük ölçüde örtüşmektedir. Bölge Türkiye'nin en yüksek ve engebeli yüzey şekillerine sahiptir. Arazinin büyük bölümü dağlıktır. Ağrı Dağı, Süphan Dağı ve Uludoruk tepesi Türkiye'nin en yüksek doruklarını barındırır. Ovalar geniş olmadığı gibi, yüksek rakımlıdır. Erzincan, Elazığ ve Iğdır gibi bazı küçük havzalarda tarım yapılabilir. Coğrafi yapı ve iklim koşulları tarımdan ziyade hayvancılık için iyi bir ortam sağlar.

Bölge coğrafi olduğu kadar tarihi açıdan çok eski devirlerden beri Anadolu'nun bir parçası olmuştur. Üç büyük kıtaya yakınlığının yanı sıra coğrafi ve topografik özellikler Anadolu'da doğu-batı çizgisinde bir ulaşım ve yerleşim ağının gelişmesine fırsat vermiştir. Bu bağlamda Doğu Anadolu batıdan gelenler için Orta Asya, Kafkaslar ve Mezopotamya'ya açılan bir güzergah olurken doğudan gelenler için batıya, Akdeniz'e, Balkanlara uzanan bir köprü vazifesi görmüştür. Bu özelliği dolayısıyla bölge, tarihinin her safhasında saldırı, işgal ve istilalara uğramıştır.

Doğu Anadolu'nun stratejik konumunun belirgin bir hal alışı Roma'nın son dönemlerine rastlar. Anadolu'yu Batı'dan Doğu'ya ulaşım ağları ile birleştirme politikası güden Romalılar, Sasaniler ile bölgenin hâkimiyeti için uzun ve yorucu savaşlar yapmışlardır. Bu dönemde bölgede yerel halkların yanı sıra Romalı, Kafkas ve Ari unsurlar göze çarpar. Bizans İmparatorluğu'nun kurulması ile Doğu Anadolu üzerinde Sasaniler ile yaşanan mücadeleler daha da hız kazandı. Bölge savaşlardan büyük zarar görürken mücadeleler, yerel derebeyliklerin oluşmasına da fırsat verdi. 640 yılında Müslüman Araplar, bu yerel beyler ile anlaşarak Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdiler ve bölgede yeni bir dönemin başlamasına yol açtılar. Üç asır sürecek Müslüman-Arap hâkimiyeti süresince, Doğu Anadolu'da Sami kökenli yeni koloniler kuruldu. İran ve Hristiyan kültürünün yanı sıra İslam kültürü de benimsendi. Böylece bölge çok kültürlü etnik mozaik haline geldi. Bu

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

dönemde Anadolu'da Bizans- İslam Dünyası sınırını Tarsus, Malatya ve Erzurum yayı oluşturuyordu. 9. asırdan itibaren Bizans ile Abbasilerin temsil ettiği İslam Dünyasında çatışmalara başladığı zaman Doğu Anadolu'nun büyük kısmı, Türkçe'de "uç" olarak adlandırabileceğimiz birer sugur ve avasım bölgesi oldu. Abbasiler Bizans'a karşı koyabilmek için sadece Müslüman Arapları değil Orta Asya'dan, Horasan'dan çok sayıda Türk asıllı savaşçıları da bölgeye yerleştirdi. Uzun ve yıpratıcı savaşlar her iki tarafın sınır bölgelerinde yeni bir yaşam biçimi ve kültürü yarattı. Savaşlar dinsel bir içerik kazandı. Gaza ruhu canlandı ve hayat tarzı haline geldi.

10. Yüzyılın ortalarında başlayan yeni kabile hareketleri, İslam dünyasında ekonomik ve sosyal alt-üst oluşun yanında siyasi parçalanma da getirdi. Berberilerin Afrika'daki hareketi sonucu Fatımi Devleti kurulurken Kuzey Afrika ile beraber, Mısır, Suriye ve Filistin merkezden koştular. Aynı şekilde Hazarın güneyinden hareket eden İran asıllı Deylemli kabileler İslam dünyasının kalbi Bağdad'a kadar sokuldular ve Abbasi Halifeliği'ni denetimleri altına aldılar. Deylemli istilası kısa sürede Azerbaycan, Irak, el-Cezire ve Diyarbekir'e kadar yayıldı. Bundan istifade eden Bizans İmparatorluğu da yeniden Doğu Anadolu'yu ele geçirmeye başladı. Bu ortamda bölgedeki yerel prenslikler iyice kuvvet kazanmaya başlamışlardı. Bu derebeyler Bizans ilerleyişine karşı direniş göstermeye başladılar. Mücadelelerinde Müslümanlardan da yardım gördüler. Ancak Bizans imparatorları yavaş da olsa Doğu Anadolu'ya hâkim oldular. Bu zamanda bölgede önemli yerel güçler olarak Van Gölü havzasında Vaspuragan Ermeni Prensiği, Erzurum'un Kuzeydoğusu ile Artvin yörelerinde Gürcü-Ermeni karışımı Aşot-Bagratiler Tiflis'te Müslüman-Arap Caferoğulları, Diyarbekir bölgesinde Kürt asıllı Mervaniler'i sayabiliriz. Bunlardan Bagratiler XI. asrın başında bölgede en büyük güç haline gelmişlerdi. Bagratiler'in gücünden rahatsız olan İmparator Vasil 1001 yılından itibaren Gürcüler üzerine yürüdü ve 1023'e kadar onları Erzurum-Ardahan hattının gerisine attı. Sıra Ani ve Vaspuragan'a gelmişti. İşte tam bu sırada Çağrı Bey 6.000 Oğuz savaşçısıyla yörede gözüktü. O, Van Gölü havzasını kuzeyden güneye baştan başa dolaştı. Bölgenin Türkmenlerin mekan tutması için uygun özellikler taşıdığını gördü ve vaziyeti soydaşlarına müjdeledi. Türkmenlerin Doğu Anadolu'da gözükmesi Bizans'ı telaşlandırdı. Vaspuragan bölgesi süratle ele geçirilerek bir Bizans eyaleti haline getirildi. Ermeniler de Kapadokya'ya göç ettirildi. 1040'lı yılların başında Bizans İmparatorluğu Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına hâkim olarak sınırlarını Azerbaycan'a kadar uzatmışlardı. Urfa ve çevresine hükmetmekteydiler.

Bu ortamda "Doğu Anadolu Türk Devletleri"nin oluşumuna zemin hazırlayacak Türkmen harekâtı 1040 yılında büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile gerçek anlamda başladı. Selçuklu sultan ve prensleri himayesinde -zaman zaman bağımsız da olsa- İslam dünyasına yığılan Türkmenler büyük sıkıntı yaratıyor ve şikayetlere sebebiyet veriyorlardı. Selçukluların bir koluna mensup fakat bağımsız hareket eden Yabgulu Türkmenleri 1041-1045 yılları arasında Diyarbekir ve el-Cezire yöresinde faaliyetlerde bulunmuş, Musul'un yanı sıra bölgede bazı önemli merkezleri ele geçirmişlerdi. Ancak Türkmen harekâtı bu başta Halifelik olmak üzere İslam dünyasında da büyük tepki çekince bunların Anadolu'da Bizans'ın sahip olduğu bölgelere yönlendirme zarureti doğdu. Türkmenlerin benzeri hareketi Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu sultanları ve şehzadeleri tarafından da bizzat takip edilip yönlendirildiler.

1045'ten itibaren Türkler ağırlıklı olarak Aras nehri yoluyla ve Arran üzerinden Anadolu'ya girmeye başladılar. Bizans'ın gösterdiği direniş 1048 yılında Pasinler Savaşı ile kırıldı. 1054 yılında Tuğrul Bey'in Van Gölü havzasına (Vaspuragan) gerçekleştirdiği sefer yeni bir

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

başlangıç oldu. Bu tarihten itibaren bizzat Arran ve Azerbaycan üzerinden Selçuklu şehzadeleri tarafından yönetilen ve Türkmen emirlerince yürütülen akınlar çok etkili oldu. Kars ve Erzurum çevresinin yanı sıra Türk nüfuzu Sivas Malatya'ya kadar uzandı. Bayburt, Köğonya, Kemah, Ahlat, Erciş ele geçirildi. Alp Arslan döneminde Ani'nin fethi, Kafkasya'nın denetim altına alınması ve Gürcülerin Kür Nehri'nin kuzeyine atılması sonucu Türkmen akınları Orta Anadolu'yu kadar ulaştı. Konya ve Kayseri Türkmen beyliklerince alındı. Urfa yöresi de ağır şekilde tahrip edildi. Ancak asıl fetih ve yerleşim 26 Ağustos 1071 yılında Malazgirt Ovası'nda Bizans ordusunun yok edilip İmparatorun esir alınmasından sonra oldu. Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın bütün samimiyetine rağmen yeni Bizans yönetimi anlaşmaya yanaşmayınca büyük harekât başlatıldı. Artuk, Tutak, Mengücek, Danişmend, Saltuk gibi namılı Türkmen beyleri ile Kutalmışoğlu Alp İlek, Devlet ve Süleyman Şah gibi şehzadeler büyük Oğuz kitleleri eşliğinde Anadolu'da fetihler yaptılar. Bu büyük hadise sonucunda bir tarafta Doğu Anadolu Türkmen beylikleri doğarken diğer taraftan batıda İznik merkezli Türkiye Selçukluları Devleti kuruldu. Büyük Selçuklu hükümdarları güçlü oldukları dönemlerde Anadolu'daki Türkmen emirlerini ve beylerini kontrol altında tuttular. Ancak Melikşah'ın daha sağlığında başlayan parçalanma, bu fatih beylerin bağımsızlık eğilimlerini güçlendirdi. Esasen idari mekanizmada feodaliteye zemin hazırlayan iktisadi sistemi de Doğu Anadolu'ya hâkim Türkmen beylerinin işini kolaylaştırıcı bir unsur oldu. 1085 yılında Diyarbekir bölgesinin zaptı Doğu Anadolu'da Türkmen varlığı açısından yeni bir dönüm noktası oldu. Bu dönemde Amid'de İnaloğulları, Bitlis ve Erzen'de Dilmaçoğulları, Harput'ta Çubukoğulları Beyliği kuruldu. Ardından Haçlı seferlerinin yarattığı yeni ortam ve Selçuklularda Tapar-Bekyaruk Mücadelesi Doğu Anadolu'da Mardin ve Hısn-ı Keyfa'da Artuklu, Ahlat'ta da Sökmenlilerin doğuşuna sebebiyet verdi. Daha Alp Arslan zamanında kurulan Danişmendliler, Saltuklular ve Mengücekliiler ile beraber bölgenin siyasi oluşumu tamamlandı ve iki asır sürecek yeni bir devir başladı. Bu süre zarfında Doğu Anadolu büyük bir istikrar ve refaha kavuştu. Türkmen beylikleri birbirleriyle hemen hiç kavga etmediler. Bütün enerjilerini halkın refahı ve gelişimi için harcadılar. Pek çok Türkmen'i bölgeye yerleştirdiler ve yerli halkla beraber yeni bir sosyo-kültürel gelişme başlattılar. Bölgeyi mimari açıdan sanat değeri yüksek eserlerle donattılar. Cami, medrese, çarşı, yol, kervansaray, imaret, zaviye, hamam ve kümbetler ile doldurdular. Bölge 12. Asrın ortalarında artık bir Türk ülkesi haline gelmeye başladı. Kendi aralarında büyük bir dayanışma gösteren Türkmen beyleri, batıdan Bizans ve Haçlı, kuzeyden Gürcü ve Güneyden Eyyübi saldırılarına karşı bölgeyi, hatta Anadolu'yu başarıyla savundular.

Ancak 12. asrın sonunda ortaya çıkan konjonktürde Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesi, Gürcülerin artan saldırıları ve nihayet Eyyübi tehdidi beyliklerin yaşama şansını azalttı. Bu ortamda Doğu Anadolu Türkmen beylikleri tercihlerini, Anadolu'yu Batı'dan Doğu'ya birleştirerek tek bir Türk devleti olma mücadelesi veren Türkiye Selçukluları lehine kullandılar ve bütün kültürel, etnik ve sosyal miraslarını onlara devrettiler.

Doğu Anadolu'da Türkmen beyliklerinin bıraktığı etnik, sosyo-ekonomik ve kültürel miras bugün dahi yaşamakta ve baskın bir unsur olarak varlığını korumaktadır. Şimdi, sıra ile bu beyliklerin tarihini görelim:

2. ARTUKLULAR

Döğer boyundan Eksük adlı bir beyin oğlu olan Artuk, 1063 yılında Sultan Alp Arslan'ın hizmetine girdi ve Malazgirt Zaferi'nden sonra onun emriyle Anadolu'ya geçerek Bizans'a karşı başarılı mücadelelerde bulundu.¹ Alp Arslan'dan sonra sultan olan Melikşah, Artuk

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Bey'i Anadolu'dan geri çağırıp Hulvan'ı (Luristan) iktâ etti ve kendisini Bahreyn Karmatilerini itaat altına almakla görevlendirdi. Artuk Bey, bu görevi başarıyla tamamladıktan sonra Melikşah'ın Diyarbekir bölgesine hâkim olan Mervânîler üzerine gönderdiği orduya katıldı. Bu sefer sırasında Irak-ı Acem valisi Fahrüddeve ile anlaşmazlığa düşen Artuk Bey'in Sultan Melikşah ile arası açıldı ve bu yüzden sultanın kardeşi Suriye Meliki Tutuş'un hizmetine girdi. Artuk girdiği her savaştan galip ayrılmış bir emîrdi. Süleymanşah b. Kutalmış, Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'i öldürünce, Halep halkının lideri olan İbnü'l-Hutayrî el-Abbâsî'ye haber gönderip şehri kendisine teslim etmesini istemişti. İbnü'l-Hutayrî de Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman'a elçi gönderip durumu Sultan Melikşah'a yazıp cevap alınca kadar mühlet istedi. İbnü'l-Hutayrî bu arada Dimaşk hâkimi Tutuş'a adam gönderip Halep'i kendisine teslim etmeyi vaat etti, bunun üzerine de Tutuş Halep'i teslim almak üzere hareket etti. Süleyman bunu haber alınca süratle üzerine doğru yürüdü, Süleyman iyice yaklaşıncaya kadar Tutuş ondan haberdar değildi. Emir Artuk b. Eksüb de Tutuş'un yanındaydı. Artuk bu savaşta Tutuş'un saflarında yer aldı. Arapları Süleymanşah'a karşı kullanan Artuk, bu savaşta Tutuş'un galip gelmesinde büyük rol oynadı. Tutuş da ona Kudüs ve havalisini iktâ olarak verdi.² Artuk Bey'in ölümünden sonra arkasında bir çok çocuk bıraktı.

Kaynaklarda bunlar Sökmen, İlgazi, Behram, Abdulcebbar, Siyavûş, İnal, Alpyaruk, Begtaş ve Alataş olarak geçmektedir. Bunlardan Sökmen ve İlgazi hâkimiyeti ellerine aldılar (484/1091). Sökmen, kardeşi İlgazi ile birlikte Kudüs'te beş yıl kadar valilik yapmışsa da kaynaklarda, ne Sökmen'in ve ne de kardeşinin buradaki icraatları hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir. Bilinen tek husus Sökmen'in, kardeşi İlgazi gibi önce Sultan Tutuş ve daha sonra oğulları Melik Rıdvan ve Melik Dukak zamanlarında Suriye bölgesinde meydana gelen olaylara katılması yüzünden, Kudüs şehrinin çoğu zaman kendi naibleri tarafından idare edilmiş olduğudur.³ Kudüs 1098 yılında Fâtımîler tarafından zapt edilince Sökmen, Halep Meliki Rıdvan b. Tutuş'un yanına geldi. İlgazi ise Irak'ta kendisine verilmiş olan bölgeye çekildi; kısa süre sonra da Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Bağdat şahneliğine tayin edildi. Artuklular, Hısnıkeyfâ (Hasankeyf), Mardin ve Harput olmak üzere üç kol halinde hüküm sürmüşlerdir.⁴

1. Hısn-ı Keyfâ Kolu (1102-1232)

Musul Emîri Kürboğa'nın ölümü üzerine Musul halkı, vali olarak Emîr Karaca'ya karşı Türkmen Musa'yı desteklediler. Cezîre Emîri Çökürmüş ise Musa'ya karşı çıktı. Bunun üzerine Musa, Sökmen'den yardım istedi ve karşılığında Hısn-ı Keyfâ ile 10.000 dinar vermeyi vaat etti. Sökmen'in desteğini alan Musâ, Çökürmüş'ü bozguna uğrattı, ancak kendisi kısa bir süre sonra öldürüldü. Sökmen ise Hısn-ı Keyfâ'ya giderek şehri Musâ'nın nâibinden teslim aldı ve Artukluların Hısn-ı Keyfâ kolunu kurdu. Sökmen Hısn-ı Keyfâ'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a bağlılığını arz ederek onun hizmetine girdi. Mardin şehri bu sıralarda Sökmen'in yeğeni Yâkutî'nin hâkimiyeti altında idi. Onun ölümü üzerine çıkan anlaşmazlıktan faydalanan Sökmen 1103 yılında burayı da ele geçirmeye muvaffak olarak Diyarbekir havalisinin büyük bir kısmını kendisine bağladı. Çökürmüş ile beraber Harran civarında Haçlılara karşı mühim bir zafer kazanarak, Kudüs Kralı Baudouin ile kardeşi Urga Kontu Joscelin'i esir etti. Bu zaferden kısa bir süre sonra hastalanan Sökmen Ekim 1104'te öldü ve yerine oğlu İbrahim geçti. İbrahim amcası İlgazi'ye tabi olmak zorunda kaldı. İbrahim'in 1108 yılında ölmesiyle kardeşi Dâvud Artuklu hükümdarı oldu. Dâvud, Musul Atabegi Zengi'ye karşı Mardin hükümdarı Timurtaş ile ittifak yaptı (1130). Dâvud'un Türkmenler üzerindeki nüfuzu çok kuvvetli idi. Onlardan temin ettiği kuvvetlerle Musul atabegine karşı çıktı ise de mağlup

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

olup Serce ve Dârâ'yı Zengi'ye terk etmek zorunda kaldı. 1 Ağustos 1144'te ölen Davud'un yerine oğlu Fahreddin Kara Arslan geçti. Kara Arslan, Zengi'ye karşı Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud ile anlaştı. Zengi'nin Ca'ber kalesi muhasarasında öldürülmesiyle rahatlayan Kara Arslan, Gerger ve Harput'u ele geçirdi (1150). Zengi'den sonra Halep hükümdarı olan oğlu Nureddin Mahmud ile ittifak yapan Kara Arslan 1167'de öldü ve yerine oğlu Nureddin Muhammed geçti. Onun zamanında Eyyubiler Suriye'de kuvvet kazanmaya başladılar. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın damadı olan Muhammed, karısı yüzünden kayınbabası ile arası açılınca Eyyûbiler'e temayül etti. Sultan II. Kılıçarslan'ın kendisini cezalandıracağından korkarak, ülkesinden bazı yerleri Selâhaddin Eyyubi'ye vererek onun himayesine girdi. Selâhaddin'in yanında Musul ve Âmid muhasaralarına katıldı. Âmid 19 Mayıs 1183'de Selâhaddin'e teslim olunca Muhammed'in yardımına karşılık buranın idaresini Muhammed'e verdi.⁵

Nureddin Muhammed 1185 yılında öldü ve yerine Kudbeddin II. Sökmen geçti. Selâhaddin Eyyûbi'nin 1193 yılında ölmesini fırsat bilen Artuklular, II. Sökmen zamanında kaybedilen yerleri kurtarma çabasına giriştiler. Sökmen 1200 yılında ölmeden önce, bazı çevreler tarafından dinsizlikle itham edilen ve esasında pek sevmediği kardeşi Mahmud'un yerine aynı zamanda eniştesi olan Memlûklular Ayaz'ı veliaht tayin etti. Ancak II. Sökmen'in ölümünden sonra komutanlar Ayaz'ı tahttan indirdiler ve yerine Nasirüddin Mahmud'u geçirdiler. Mahmud, önce Eyyubilerden el-Âdil ve el-Kâmil'i sonra da Türkiye Selçuklu Sultanı Keykavus'u metbu' olarak tanıdı. 1222 yılında Mahmud'un ölümünden sonra yerine oğlu Melik Mesud hükümdar oldu.⁶ Hısnı Keyfâ'nın o sırada Mardin'deki şubesinin hükümdarına tabi idi. Artukoğullarının hâkimiyeti Türkiye Selçuklularının hücumları yüzünden epeyce küçülmüştü. Melik Mesud zamanında Eyyûbi hükümdarı Melik Kâmil, 1231 yılında Âmid'e karşı sefer yaparak, burasını ve civardaki şehirleri zapt etti. Bu şehirler arasında Hısn-ı Keyfâ da vardı. Hısn-ı Keyfâ, Mevdud tarafından o sıralarda tekrar ele geçirilmiş Melik Kâmil'in oğlu Melik Salih, Âmid ve Hısn-ı Keyfâ'nın hâkimiyetini elinde bulunduruyordu. Fakat Halep ve Anadolu ordularının müşterek hücumu karşısında Âmid'i bırakmak mecburiyetinde kaldı ve yalnız Hısn-ı Keyfâ hâkimiyetini muhafaza edebildi. Âmid'den sonra Hısn-ı Keyfâ'yı da zapt eden Melik Kâmil, Artukluların 1102 yılından itibaren devam eden Hısn-ı Keyfâ şubesini yıkmış oldu (1232). Hükümdarlığını kaybeden Melik Mesud, Moğollar tarafından öldürüldü.⁷

2. Harput Şubesi (1185-1233)

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun fethine memur edilen beylerden birisi de, Selçuklu sultanı Melikşah devrinde devlete hizmet eden Artuk ve Yağsıyan gibi birkaç Türkmen kumandanından biri olan Çubuk Bey'dir. Anadolu'nun fethinde Artuk Bey'in hizmetinde yer almıştır. Çubuk'un Artuk Bey ile birlikte Anadolu'da fetihlerde bulunduktan sonra, Sultan Melikşah'ın taht kavgalarını bastırmak üzere, Artuk'u geri çağırması üzerine, onunla beraber Anadolu'dan ayrıldığını ve yaptıkları hizmetlere mukabil Artuk Bey'e Hulvan'ın, Çubuk'a Kirmanşah'ın (Karmisin) iktâ edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Daha sonra Çubuk Bey, Harput merkez olmak üzere, Palu, Mazgirt, Çemişkezek, Eğin, Arapgir, Genç ve Dersim'in güneyini hâkimiyet sahasına alarak bir beylik kurmuştu. 1085 yılında, Büyük Selçuklular tarafından Harput'un kendisine iktâ edilmesiyle Çubuk Bey'in kurmuş olduğu bu Türkmen Beyliği, Belek Gazi'nin Harput'u zaptıyla 30-35 yıl kadar kısa bir ömürle sona ererek bölgeye Artukoğlu Belek hâkim olmuştur.⁸

Artuk Bey'in torunu olan Belek b. Behram, 1112 yılında Harput'a hâkim olmuş ve Palu merkez olmak üzere burada kendi beyliğini kurmuştu. Belek, amcaları Sökmen ve İlgazi ile

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

birlikte Haçlılara karşı bir çok mücadeleye girmiş ve gösterdiği kahramanlık İslâm âleminde büyük yankı uyandırmıştı. Belek, 6 Mayıs 1224'te muhasara altında tuttuğu Menbiç kalesinden atılan bir ok ile şehit edildi. Aynı sülâleden Süleyman Harput'u elinde tuttu ise de çok kısa bir süre ölümüyle şehir sırasıyla Hısn-ı Keyfâ sahibi Davud'a, oğlu Kara Arslan'a ve torunu Mehmed'e intikal etti (1165/1166). Nureddin Muhammed'in 1185/86 yılında ölümünden sonra, kardeşi İmadüddin Ebu Bekir burada bu hanedanın ayrı bir şubesini kurdu. Kardeşinin ölümü sırasında, o Musul'da, Selâhaddîn'in ordusunda bulunuyordu. Bu haberi alır almaz tahtı ele geçirmek amacıyla hemen Hısn-ı Keyfâ üzerine yürüdü. Fakat yeğeni II. Sökmen daha çabuk davranarak kaleyi eline geçirmiş ve Selâhaddîn tarafından hükümdar olarak tanınmıştı. Ebu Bekir bu vaziyet karşısında Harput ve civarı hâkimiyeti ile yetinmek zorunda kalmıştı. Ebû Bekir 1204 yılında ölünce, yerine Nizameddin İbrahim geçti. İbrahim'in, Ahmed ve Hızır adlarında iki oğlu vardı. Hısn-ı Keyfâ ve Âmid şubesinin hükümdarı olan Mahmud 1205 yılı bahar aylarında Harput'u muhasara etmesine rağmen bir netice alamamıştır. İbrahim'in 1223'te ölümünden sonra yerine, İzzeddin Ahmed geçti. Bu son Harput Artuklu hükümdarı da Eyyûbi hâkimiyetini tanımaktaydı.⁹ İzzeddin Ahmed döneminde Harput, geçici olarak 1227'de Celaleddin Harezmsah tarafından işgal edilmiş, bir ara da geçici bir süre Moğolların eline geçmiştir.

Anadolu'da siyasî birliği sağlamaya çalışan Sultan Alâeddin Keykubad, 1234 yılında, zaman zaman Eyyubîlerle işbirliği yapan Harput Artukluları üzerine yürüyerek şehri kuşatıp ele geçirdi. Harput Artuklularının hâkimiyetine son veren Türkiye Selçuklu Sultanı, son Harput Artuklu hükümdarını affederek ona Iğın ve Akşehir'i dirlik olarak verdi. Böylece 1185 yılında İmadeddin Ebû Bekir tarafından kurulmuş olan Harput Artukluları tarihe karıştı.

3. Mardin Şubesi (1106-1409)

Birinci Haçlı Seferi'ni başarı ile sona erdirmeleri sonucu olarak Suriye ülkesine yerleşmeye muvaffak olan Haçlı kuvvetlerine karşı kazanmış olduğu savaşlarla kısa bir zamanda İslâm dünyasında ünlü bir kumandan olarak tanınan Artukoğlu İlgazi, kardeşi Sökmen tarafından Hısn-ı Keyfâ'da (Hasankeyf) kurulan ilk Artuklu Beyliği'nden sonra ikinci olarak Mardin'de "Tabaka-i İlgaziyye" adıyla teessüs etmiş bulunan Artuklu Beyliği'nin kurucusudur. Necmüddin İlgazi'nin ilk siyasî faaliyeti, kardeşi Sökmen ile birlikte Kudüs şehrinde idareyi ele almasıyla başlamaktadır. Babaları Artuk Bey'in Kudüs'te vali bulunduğu bir sırada ölümü üzerine (1091) hizmetinde bulunduğu Suriye Selçuklu devleti Sultanı Tacüddeve Tutuş, bu şehri oğulları İlgazi ve Sökmen'e ıktâ etmişti. İlgazi'nin bu valilik sırasında Sultan Tutuş ve oğulları zamanında Irak ve Suriye'de vuku bulan siyasî olaylara onlarla birlikte katılmıştır. İlgazi, büyük Sultan olmak gayesiyle Berkayaruk ile savaşa giden kaynatası Tutuş tarafından emir Vessab b. Mahmud ile Suriye'de oğlu Rıdvan'ın yanında bırakılmıştı. Tutuş'un bu savaşta ölümünden önce oğlu Rıdvan'a "Kuvvetleriyle kendisine yardıma gelmesini" bildirmesi üzerine Rıdvan, İlgazi ile birlikte babasına yardıma giderken Hit yakınlarında onun yenildiği ve öldürülmüş olduğu haberini alınca derhal geri dönmüş ve Halep'e gelerek burada hâkimiyetini ilân etmiştir. Bundan sonra İlgazi, kardeşi Sökmen'in, Rıdvan'la birlik olmasına karşılık Tutuş'un Dımaşk'taki naibi Sav-Tekin'in yardımı sayesinde buraya hâkim olmuş olan melik Dukak'ın yanına giderek onun hizmetine girmiştir. Fakat melik Dukak'ın, müttefikleri İlgazi ve Antakya hâkimi Yağısıyan ile birlikte Dımaşk'ta bulunmadığı bir sırada, Melik Rıdvan yanında Sökmen olduğu halde adı geçen şehri başarısız bir kuşatmaya gittiği zaman Dukak, İlgazi'yi sebebini bilemediğimiz bir suçlu yüzünden hapsedmişti. Öte yandan kardeşinin hapsedildiğini öğrenen Sökmen, bundan istifade ile Kudüs'e gitmiş ve şehri, kısmen kardeşi tarafından idare eden nâiblerden teslim

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

almış ve buraya yalnız başına hâkim olmuştur. Tutuş'un ölümü üzerine Suriye'de ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ile Mısır Fatimî halifesi Mustansır, kuvvetli bir ordu göndererek Kudüs'ü kuşattırmıştı. Melik Dukak'ın hapsinden kurtulan İlgazi, kardeşi Sökmen ile birlikte Şif Mısır ordusuna karşı yaptıkları savunmadan sonra şehri terk etmek zorunda kaldılar (Temmuz-Ağustos 1096).¹⁰ Kudüs'ün Fatimîler tarafından zaptından sonra Bağdat'a gelerek Büyük Selçuklu Sultanı Tapar'ın hizmetine girdi. Sultan Tapar, onu Bağdat şahneliğine tayin etti. Dört yıl bu vazifeyi yürüten İlgazi, yine Sultanın emri ile şahnelikten azledildi (1105). Bu azilden dolayı sultana düşmanlık beslemeksizin Sökmen gibi Diyarbakir bölgesinde kendisine bir hâkimiyet sahası aramaya başladı. Sökmen'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu İbrahim'in emîri Şems'den Mardin'i alan İlgazi, burada "Mardin Artukluları" veya "Tabaka-i İlgaziyye" denilen Mardin şubesini kurdu (1106).¹¹ Mardin'den sonra Nusaybin'i ele geçiren İlgazi, Selçuklu Sultanı Tapar'ın emriyle, Haçlılara karşı düzenlenen 1112 seferine katıldı. Sultan, İlgazi ve Sökmen'e, Emîr Mevdud'a katılmalarını ve Urfa'nın Haçlılardan kurtulmasını emretmişti. Bu Türk komutanları Urfa'yı kuşatmalarına rağmen ele geçiremediler. Ancak Mardin'den sonra Nusaybin'e hâkim olan İlgazi, Musul'u kendi hâkimiyet sahası içine katan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a karşı Çavlı'nın safında yer aldı. Kılıçarslan 1107'de yapılan savaşı kaybetti ve Habur suyunu atıyla geçmek isterken boğularak öldü. Çavlı bu zaferden sonra devlete vergisini ödemekte ihmalkâr davranınca; Sultan Tapar, Emîr Mevdud'a, Çavlı'nın hâkim olduğu toprakları iktâ etti. İlgazi, Emîr Mevdud'u destekledi ve birlikte Harran'ı Haçlıların elinden kurtardılar. Mevdud, Harran'ın idaresini İlgazi'ye verdi.

Kudüs Kralı Baudouin, 1113 yılı baharında, Dimaşk Atabeyliği'ne bağlı el-Besaniyye bölgesine taarruz etti. Bu yüzden Dimaşk'a uzanan bütün ticarî yolların emniyeti kayboldu. Dimaşk atabeği Tuğtekin, Musul emîri Mevdud ile Halep Meliki Rıdvan'dan, bu Haçlı taarruzuna karşı yardım istedi. Mevdud, Sultan Tapar'ın emriyle bir yıl önce girişmiş olduğu Urfa muhasarasından bir netice elde edemediğinden, sultan nazarında durumunu kuvvetlendirmek istemekteydi. Kendisi için yeni bir fırsatın doğduğunu gören Mevdud, yanında Sincar emîri Temirek b. Arslantaş ile İlgazi'nin oğlu Ayaz komutasında gönderdiği kuvvetler olduğu halde 1113 yılında Suriye'ye girdi. Burada Haçlılarla küçük çapta bazı çatışmalar olduysa da kışın yaklaşmasıyla bu seferden kesin bir netice alınamadı. Mevdud'un Dimaşk'ta ölmesinden sonra Sultan Tapar, Mevdud'un yerine Musul ve çevresine Aksungur Porsukî'yi tayin etti. Porsukî, Urfa'yı uzun süre kuşattı ve Haçlılara karşı giriştiği bu mücadelelerde civar Türk beylerinden yardım istedi. Ancak Porsukî, İlgazi'nin kendisine yardımda gönülsüz davranmasına kızdı ve Ayaz'ı hapsedip Mardin ve civarını yağmaladı. İlgazi hem Porsukî'nin bu davranışını karşılıksız bırakmamak, hem de oğlunu kurtarmak maksadıyla ani bir taarruz düzenledi. Neticede Porsukî'yi yenerek oğlu Ayaz'ı kurtarmayı başardı. Fakat Sultan Tapar, onun bu davranışını bir isyan olarak değerlendirdi. Sultan, Emîr Mevdud'un Dimaşk'ta öldürülmesinden Atabeg Tuğtekin'i mesul tutmaktaydı. Her ikisi de sultanın üzerlerine asker sevk etmesinden endişelenerek aralarına Antakya hâkimi Roger'i de alarak bir ittifak kurdular.¹² İlgazi, Suriye'de bulunduğu bir sırada Hıms emîri Hayırhan b. Karaca'nın düzenlediği bir baskın sonucu esir düştü. İlgazi'yi kurtarmak için Atabeg Tuğtekin bir süre Hıms'ı kuşattı. Ancak İlgazi'nin öldürülmesi tehdidi karşısında çekilmek zorunda kaldı. Sultan Tapar'dan beklenen kuvvetlerin gecikmesi üzerine Hayırhan endişelenerek, Ayaz'ın kendisine rehin verilmesi karşılığında İlgazi'yi serbest bıraktı. İlgazi, Türkmenlerden oluşan ordusu ile derhal geri dönmüş, oğlunu geri almak için Hayırhan'ı Humus'ta kuşatmaya başlamıştı. Fakat çok geçmeden sultan tarafından gönderilen emîr Borsuk b. Borsuk komutasındaki Selçuklu birliklerinin şehre yaklaştığını duyunca çekilmek zorunda kaldı.¹³ Sultanın ilk aşamada Tuğtekin ve İlgazi'yi ortadan kaldırmakla görevlendirdiği ordu daha sonra Haçlılarla

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

savaşmakla yükümlüydü. Emîr Porsuk, Halep'i muhasara etti. Borsuk Halep'i kuşattığı sırada şehirde henüz çok küçük yaşta bulunan Melîk Rıdvan'ın oğlu Sultansah'ın hükümet işlerini çeviren Lülü el-Hadim ve ordu kumandanı Şemsülhavas'a, sultanın mektubunu yollayarak şehrin kendilerine teslim edilmesi gerektiğini bildirdi. Şehrin hâkimi Lülü, Tuğtekin ve İlgazi'den yardım istedi. İlgazi ve Tuğtekin süratle Halep'e geldiler. Porsuk bu durumda Halep'i boş yere kuşatmaktansa Tuğtekin'e ait olan Hama'ya taarruz edip burayı ele geçirdi. Emîr Porsuk'un Suriye'den uzaklaşması üzerine Halep'ten ayrılan İlgazi Mardin'e döndü. Fakat Lülü'nün öldürülmesiyle ortaya çıkan hadiselerden faydalanan ve bir kısım halk tarafından Halep'e davet edilen İlgazi, Aksungur Porsukî'den önce davrandı ve oğlu Timurtaş ile beraber gelerek şehri teslim aldı.

Böylece Suriye Selçuklularının Halep Melikliği sona erdi (Mayıs 1117).¹⁴ Halep'ten sonra Balis ve Buzaa'yı ele geçiren İlgazi, Antakya hâkimi Roger komutası altındaki Haçlı ordusunu Tellafrin Vadisi'nde büyük bir bozguna uğrattı. Roger bu savaşta öldü (Haziran 1119). İslâm aleminde büyük sevinç yaratan bu zafer neticesinde Halep, Haçlı tehdidinden kurtuldu. İlgazi, müttefiki olan Atabeg Tuğtekin ile Haçlılara karşı taarruzlarını sürdürdü. Onların ortak hareketi neticesinde Esarib ve Zerdana kaleleri Haçlılardan alındı. Türk kuvvetleri, Antakya'nın yardımına gelen Kudüs Kralı II. Baudouin'i Tell-i Danis'de bozguna uğrattılar, geri çekilen Haçlı Kralını Burc-i Hab'da bir kere daha sıkıştırıp ağır zayıat verdirmelerine rağmen kesin bir netice alamadılar.

Diyarbakir bölgesine dönen İlgazi, ertesi yıl (1120) yeniden Haçlılar üzerine yürüdü ve Halep civarındaki el-Azaz kalesini muhasara etti. Fakat almaya muvaffak olamadı. İlgazi hiçbir harekette bulunmadan Antakya bölgesinden geçerek Kınnesrin'e geldiği zaman emrinde bulunan Türkmenler kendisine karşı gelmeğe başladılar. Zira onlar 1119 yılında büyük ganimetler ele geçirmişlerdi. Ganimetin az olmasından dolayı Kınnesrin'de İlgazi ile Türkmenlerin arası açıldı. İlgazi onların bu hareketlerine çok kızmış ve onlara karşı şiddet kullanmak zorunda kalmıştı. Fakat Türkmenler İlgazi'nin, birkaç Türkmen'in sakalını kestirmesi ve içdiş ettirmesi üzerine onu terk etmişler ve bu suretle İlgazi'nin yanında ancak pek az miktar asker kalmıştı. İşte bu sırada Kral II. Baudouin ve Kont Joslen, Türkmenlerin İlgazi'den ayrılmaları ve dolayısıyla İlgazi'nin de zayıf kalmış olmasından istifade ederek Tell-i Danis üzerine hücumla geçtiler. Fakat bundan biraz sonra Tuğtekin, kuvvetleriyle birlikte İlgazi'ye katılmıştı. Haçlılar muhasaradan kurtulup Maarretü Mısırın yakınlarına kadar hiç bozulmadan geri çekilmeye muvaffak olmuşlar ve burada yeniden karargâh kurmuşlardır. Bu durum karşısında vaziyeti kendileri için iyi görmeyen İlgazi ve Tuğtekin askerlerine, düşmanın takibine gitmemelerini emretmiştir. Bundan sonra iki taraf kuvvetleri arasında herhangi bir çarpışma olmamış, Türk kuvvetleri Halep'e, Haçlılar da Antakya'ya geri dönmüştür. İlgazi bu sırada Zerdana kalesini tahrip ederek buranın, Haçlılara karşı savunmasından vazgeçmiştir (Haziran 1120).¹⁵

Haçlılarla yaptığı savaşlarda ünü çok artan İlgazi, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Gürcüler üzerine sefere tayin edildi. İslahatçı diye tanınmış olan Gürcü Kralı II. David (1089-1125) Tiflis'te yaşayan müslüman halka şiddetli baskılar yapmakta ve yılda 10.000 dinar gibi oldukça ağır vergiler almakta idi. II. David'in kendilerine karşı takip etmekte olduğu bu şiddet politikasına uzun bir zaman tahammül eden Tiflis müslümanları nihayet 1121 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Mahmud'un kardeşi ve Erran, Nahcivan ve Aras nehrine kadar olan memleketleri hâkimiyet altında bulunduran Melik Tuğrul'a haber göndererek kendilerini Kral David'i baskılarından kurtarmasını ve Tiflis'e gelip hâkim olmasını bildirdiler. Melik Tuğrul bu teklifi kabul etmiş, fakat Gürcülere karşı girişeceği bir sefer için yalnız kendi kuvvetlerinin kâfi gelmeyeceğini anlamış ve Haçlılarla yapmış

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

olduğu başarılı savaşlar nedeniyle bütün İslâm dünyasında tanınmış bulunan Mardin emîri İlgazi'ye haber göndererek Gürcü seferi için hazırlıklar yapmasını bildirmişti. Bu seferden muvaffak olamadan dönmesine rağmen (1121), sultan yanındaki itibarın muhafaza eden İlgazi, bir süre sonra Meyyafarikin'in (Silvan) iktaini Sultan Mahmud'dan aldı. Bu ünlü Artuklu Beyi, Haçlılara karşı yanında yeğeni Belek ve Atabeg Tuğtekin olduğu halde Zerdana kalesi üzerine sefere çıktığı bir sırada hastalandı. Önce Halep'e, sonra Mardin'e ve daha sonra da Meyyafârikin'e gitti ve 19 Kasım 1122 Pazartesi günü yaklaşık altmış yaşındayken öldü.¹⁶

İlgazi'nin ölümünden sonra oğullarından Süleyman Meyyafarikin'e, Timurtaş Mardin'e, yeğeni Süleyman da Halep'e hâkim oldular. İlgazi'nin bir diğer yeğeni Belek ise Harput ve Palu'da kendisine ait bir beylik kurdu. Kılıçarslan'ın dul hatunu ile evlenen Belek, Türkiye Selçuklularına ait Malatya'yı da hâkimiyetine aldı. Haçlılara karşı amansız bir mücadele sürdüren Belek, Ana ve Hadisa'yı ele geçirdi. Amcası İlgazi'nin hastalığı sırasında önce Urfa Kontu Joscelin ile kardeşi Galeran'ı sonra da Gerger civarında Kudüs Kralı II. Baudouin'i mağlup ve esir ederek Harput'ta zindana attı. Ancak bu Haçlı liderleri, Belek'in Harput'ta bulunmadığı bir sırada kale tamiri ile uğraşan Ermeni ustalar ile anlaşarak Harput'u ele geçirdiler. Durumu öğrenen Belek, süratle şehre döndü ve şiddetli bir kuşatmadan sonra burayı Haçlılardan kurtardı. Esirleri yeniden zincire vurdu ve bunları önce Harran'da, daha sonra da Halep kalesinde hapsedti; hainleri ise ağır bir şekilde cezalandırdı. Belek, aynı yıl Halep'i Süleyman'ın elinden aldı (30 Haziran 1123). Gazi unvanını alan Belek, Menbic'i kuşattı. Fakat bu muhasara esnasında ok ile vurularak şehit oldu (6 Mayıs 1124). Naşı Halep'te Makam-ı İbrahim'in güneydeki mezarlığa defnolundu.¹⁷ Hüsameddin, Belek'in ölümünden sonra Halep'i de hâkimiyeti altına aldı (1124). Ancak Timurtaş'ın tecrübesizliği Halep halkını kendisinden soğuttu ve Halep daha sonra Emîr Aksungur el-Porsukî'nin eline geçti. Timurtaş, kardeşi Süleyman'ın ölümünden sonra Meyyafârikin'e de sahip oldu, fakat Musul Atabegi Zengi'nin Nusaybin'i ele geçirmesine engel olamadı. Timurtaş'ın 1152-53 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Necmeddin Alpi geçti. O da kardeşlerinden Cemaleddin'i Hani, Silvan ve Kulp beldelerine, Behram'ı ise Dâra'ya emir tayin etti. Necmeddin Alpi, Nûreddin Mahmud ile ittifak yaptı. 1176 yılında ölen Alpi'nin yerine oğlu II. Kutbuddin İlgazi hükümdar oldu. Mardin'deki büyük camiye yaptıran İlgazi zamanında Eyyûbî hükümdarı Selâhaddin Harran, Habur, Dâra ve Nusaybin gibi merkezleri zapt etti.

Selâhaddin'in ülkesini tehdidi karşısında II. İlgazi, daha çok II. Kılıçarslan ile müttefik kaldı. onun 1184 yılında ölümüyle küçük yaştaki oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan tahta geçti. Onun zamanında Ahlat Şahı II. Sökmen, Mardin Artuklularını himâyesi altına aldı ve Nizameddin Alpkuş adlı bir memlûkünü hükümet işleri ile görevlendirdi. Selâhaddin Eyyûbi, II. İlgazi zamanından beri Artukluların iç işlerine müdahale etmekteydi. Eyyûbiler Ahlat Şahı II. Sökmen'in ölümünden sonra Meyyafârikin'i geri almaya muvaffak oldu ise de uzun süre hâkimiyetleri altında tutamadılar. Selâhaddin'in 1193 yılında ölümü Mardin Artuklularını biraz rahatlattı. Fakat bu defa doğudan gelen yoğun Türkmen göçleri içtimaî sarsıntıya sebep oldu. Yeni eyyubî hükümdarı el-Melikü'l-Âdil çok geçmeden Mardin'i kuşattı. Eyyûbi tehlikesinin kendi ülkesini de tehdit ettiğini gören Musul Atabegi Arslanşah, Yavlak Arslan'ın yardımına koştu. Neticede Eyyûbiler mağlup olarak Mardin'den çekildiler (1199). Ancak el-Melikü'l-Âdil, oğlu el-Melikü'l-Eşref'i 1202 yılında büyük bir ordu ile Mardin üzerine gönderdi. Zor durumda kalan Mardin Artukluları, Halep Hükümdarı el-Melikü'l-Zahir'in aracılığı ile Eyyûbiler'in hâkimiyeti altına girmeye mecbur oldular.¹⁸

Yavlak Arslan'dan sonra kardeşi Artuk Arslan Mardin'de hükümdar oldu. Onun zamanında

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Anadolu Selçukluları Eyyûbiler'i mağlup ederek Doğu Anadolu'da hâkimiyetlerini kurdular. Artuk Arslan bu durumdan faydalanarak Alâeddin Keykubad'a tâbi olup Eyyûbilere karşı ittifak yaptı. Ancak Eyyûbi hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil 1236 yılında Urfa ve Harran'ı işgal etti. Alâeddin Keykubad'dan sonra Anadolu Selçuklu Sultanı olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Eyyûbiler'in elinden kurtarmış olduğu yerlerden Sincar ve Nusaybin'i Artuk Arslan'a iktâ olarak verdi. Otuz beş yıllık hükümdarlıktan sonra 1239 yılında ölen Artuk Arslan'ın yerine oğlu Necmeddin Gazi geçti. O da Eyyûbiler'in kendi aralarındaki geçimsizliklerden faydalanarak Meyyâfarikin Eyyûbi hâkimi Melik Şehabeddin Gazi ile Halep Eyyûbilerine karşı anlaştı. Urfa, Harran ve Cezire'yi ele geçirdi. Moğollar Necmeddin Gazi'nin hâkimiyeti sırasında Diyarbekir ve Meyyâfarikin yöresine girdiler (1252). Suruç, harran ve Urfa'ya kadar yağma akınlarda bulunup 1256 yılında da Harput ve Malatya bölgelerini işgal ettiler. Moğol hakanı Hülâgü 1257'de Suriye seferine giderken Yaşmut kumandasında bir birliği Mardin ve Meyyâfarikin'i zaptetmekle görevlendirdi. Bu Moğol birliği Meyyâfarikin'i uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Mardin müstahkem bir kaleye sahip olduğundan sekiz aydan fazla dayandı. Ancak şehirde açlık başladı ve veba salgını çıktı. Bu sırada Necmeddin Gazi de hastalığa yakalandı ve öldü. Yerine oğlu Kara Arslan geçti (1260).¹⁹

Moğol baskını karşısında çaresiz kalan Kara Arslan, Dârâ, Habur, Nusaybin ve Resûlayn'ın Artuklulara geri verilmesi karşılığında Moğol hâkimiyetini tanıdı. Kara Arslan Moğol felaketini atlattınca onların tabiyetinde (1259-1291) uzun ve sakin bir hayat sürmüştü ve bu sayede küçük Artuklu Devleti'ne bir buçuk asırlık bir ömür sağlamıştır. Bir çok hükümdar Moğol darbeleri ile taht, hayat ve devletlerini kaybederlerken Kara Arslan bu suretle Mardin Artuklularının hayatını uzatmıştır. Moğolların 1260'ta Musul, 1281'de Suriye seferlerine Kara Arslan da katıldı. Otuz üç yıllık hükümdarlıktan sonra ölen Kara Arslan'ın yerine oğlu Şemseddin Davud geçti. Hükümdarlığının üçüncü yılında ölen Davud'un yerine de kardeşi II. Necmeddin Gazi tahta çıktı (1294). Bu hükümdar zamanında Mardin Artuklularının İlhanlılara yakınlığı daha da arttı. Necmeddin Gazi 1312 yılında öldü ve yerine oğlu Ali Alpi geçti. Onun hükümdarlığı iki hafta kadar devam etti. Fakat kendisinden sonra gelen kardeşi Melik Salih (1312-1364) ise elli yıldan fazla saltanat sürdü. Melik Salih zamanında Memlûkler, İlhanlılara karşı devamlı saldırılarda bulduklarından, onlara tabi olan Mardin Artukluları da sürekli rahatsız oldular. Memlûklerin Halep valisi Şihabeddin Karatay, Artuklu ülkesine girerek Mardin ve civarını yağmaladı (1315). Moğol hanı Olcaytu'nun ölümünü fırsat bilerek Türkmen Cacaoğlu Alaeddin, Âmid'i işgal etti.²⁰

İlhanlı Devleti'nin 1336 yılında yıkılması üzerine Süleyman Han ve Çobanoğulları Diyarbekir bölgesine girdiler ve kısa süre sonra da Melik Salih'in saltanatını tasdik ettiler. İlhanlı Devleti'nin çöküşü ile Doğu Anadolu bir çok Türkmen oymağının faaliyet sahası haline geldi. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri bölgede nüfuz sahibi olmaya başladıkları bir sırada Melik Salih öldü (1364) ve yerine oğlu el-Melikü'l-Mansûr Ahmed geçti. Ahmed, Karakoyunlu Türkmenlerinin reisi Bayram Hoca'nın taarruzuna karşı Celayirli hükümdarı Üveys'ten yardım istedi. Dört yıllık bir saltanattan sonra Ahmed'in yerine oğlu Mahmud hükümdar oldu (1368). Mahmud'un çok küçük yaşta olması sebebiyle yerine amcası Şemseddin Davûd Artuklu tahtına geçti. Gerek 1376 yılında ölen Davûd'un gerekse yerine geçen oğlu Mecdüddin İsa'nın hâkimiyet devirleri Karakoyunlular ile mücadeleyle geçti.

Ayrıca Mardin de Timur'un istilâsına uğradı.²¹ Mecdüddin İsa, 1384 yılında Karakoyunlu hükümdarı Kara Mehmed'e yenildi. Buna rağmen Karakoyunlular ile Artuklular ortak düşmanları Timur'a karşı birleşerek Memlûkler'den yardım istediler. Memlûk sultanı Berkuk

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

1395 yılında İsa'ya hil'at yolladı.fakat Timur'un Mardin'e yaklaşması üzerine İsa, ona bağlılık arz etmeye mecbur kaldı ve bu sayede Timur'un Mardin'i işgalini önleyebildi. Ancak İsa, Erzen ve Hısnıkeyfâ hükümdarları gibi Timur'un bizzat huzuruna çıkmadı. Buna kızan Timur, İsa üzerine asker sevk etti, hatta bir süre de Mardin'i muhasara etti. İsa, bu muhasaradan önce Mardin'den ayrılmıştı. Buna rağmen Timur'a esir düştü ve üç yıl kadar Sultaniyye'de hapsedildi. İsa'nın veziri Alaeddin Altunbuğa, Mardin Artuklu tahtına onun yeğeni Melik Salih'i geçirdi. Bu durumda Timur, İsa'yı serbest bıraktı. Mardin'e gelen İsa'ya, Melik Salih tahtı teslim etti. İsa, Timur'un Memlükler üzerine sevk ettiği kuvvetlere katılmayarak itaatını bozdu. Timur, İsa'yı cezasız bırakmayarak Mardin'i kuşattı. Ancak muhasaranın uzun sürmesi karşısında, Mardin'in zaptı ile Akkoyunlu reisi Kara Osman'ı vazifelendirdi. İsa, bir süre sonra Timur'dan özür dileyerek affedilmesini sağladı (1403). Ancak Akkoyunluların ülkesine taarruzlarını önleyemedi. İsa, Akkoyunlu Kara Osman'a karşı Türkmen beylerinden Çeküm ile anlaştı. Beraberce Kara Osman'ın üzerine yürüyerek Akmataş civarında onunla muharebeye girdiler. Neticede Akkoyunlular galip geldi. Çeküm ve İsa öldürüldüler (1407). İsa'dan sonra Mardin surları içine kapanan Artuklulara onun oğlu Şihabeddin Ahmed hükümdar oldu. Ahmed, Mardin'i Akkoyunlular'a karşı müdafaa edemeyeceğini anlayınca, Karakoyunlu Kara Yusuf ile anlaşarak şehri ona teslim etti (1409). Kara Yusuf, Ahmed'e Musul'u verdiyse de Ahmed bir hafta sonra öldü. Böylece Artuklular devletinin Mardin şubesi de tarihe karışmış oldu.²²

4. Artuklu Devleti'nin Siyasî Yapısı ve Devlet Teşkilatı

Siyasî ve askerî tarihini genel hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız bu siyasî teşekkül, doğudaki küçük Haçlı devletleriyle yaptığı bazı başarılı mücadeleler bir kenara bırakılırsa, hiçbir şekilde mühim bir rol oynamamıştır. Hatta bu açıdan onu Zengiler ve Eyyûbiler ile asla kıyaslanamaz. Eski Türk devlet anlayışını esas alan Artuklular, devleti hanedan mensuplarının ortak malı kabul ettiklerinden, merkezîyetçi bir hükümet kurup tek bir devlet haline gelemeler. Merkezin dışındaki yerlerin büyük bir kısmının idaresi, hanedan mensuplarına bırakılmıştı.²³ Artukluların, Eyyûbiler nüfuzunun Diyarbakır'da kuvvetlenmesine kadar geçen siyasi hayatını başlıca iki safhaya ayırabiliriz. İlk safha, bu sülalenin yavaş yavaş kuvvetlenerek, Selçuklu Devleti'nin Melikşah'tan sonraki gerilemesi ile orantılı bir surette, müstakil bir teşekkül halini almağa başladığı bir devirdir. Selçuklu ailesi etrafındaki Türkmen aşiretlerinden birinin Döğer²⁴ boyuna mensup bir aşiretin, başında bulunan Eksük ve oğlu Artuk ile onun çocukları imparatorluğun kuruluşundan sonra, yeni fetih olunan şark sahasında önemli ıktalara sahip olmuşlardı. Selçuklu hükümdarları, babaları ve dedeleriyle silah arkadaşlığı etmiş olan bu Oğuz boylarına karşı eski kabile geleneklerine uygun olarak, teveccüh ve iltifat gösterdiler; onlara önemli vazifeler ve zengin ıktalar verdiler. Melikşah'tan sonra devletin eski gücünü kaybetmesi, hanedan mensupları arasında ortaya çıkan çekişmeler bu imparatorluğun diğer büyük ve nüfuzlu aileler gibi, Artukoğullarının da gittikçe müstakil bir teşekkül mahiyetini almalarına sebep oldu. Haçlı seferleri sırasında bu sülaleye mensup bazı kahraman şahsiyetlerin kazandıkları başarılar, yalnız manevi nüfuzlarını değil, maddi kudretlerini de arttırdı. Bundan sonraki süreçte Artuklu liderleri göçebe Türk Kabileleri üzerinde büyük bir nüfuz sahibi oldular. Artukluların tarihini ikinci devresi, Eyyûbilerin yüksek hâkimiyetini tanımaya mecbur olduğu devirdir.

Hısn-ı Keyfâ, Harput ve Mardin adlarıyla üç ayrı kol halinde devlet kuran Artukluların başında, Artuk Bey'in soyundan gelen hükümdarlar bulunmakta idi. Hükümdarlığın babadan oğula geçtiği Artuklularda genelde büyük oğul tahta geçiyor, bazen de hükümdarın vasiyet ettiği diğer oğul hükümdar olabiliyordu.²⁵ Hükümdarın görevi, diğer

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Türk-İslâm devlerinde olduğu gibi her türlü tayin ve azillerde bulunmak, savaşlarda orduya başkomutanlık yapmak ve halkın şikayetlerini dinleyerek ona göre icraatta bulunmaktı. Ayrıca hükümdar halkın refahını da sağlamakla yükümlüydü.

Önceleri "Emir" ve "Melik" unvanları alan Artuklu hükümdarları 14. yüzyılın başından itibaren "Sultan" unvanını da kullanmaya başladılar. Bunun yanında "Alp, Sağun, İnanç, Kutluğ, Betgu (Yabgu) " gibi Türk unvanları da kullanan Artuklular, "Necmü'd-Din, Fahrü'd-Din" gibi Arapça, "Pehlivan-ı Cihan, Hüsrev-i İran" gibi Farsça lakaplar da kullanmışlardır. Artukluların adli, idari, mali ve askeri teşkilatı, Selçukluların teşkilatında hemen hemen farksızdı. Saray teşkilatının da Selçukluların teşkilatına benzetildiği görülmektedir. Askeri teşkilat ıkt sistemi üzerine dayanıyor, adli vazifeleri kadılar ve naipler görüyordu. Artuklu hükümdarlarının başının üzerinde "Sancak" taşıyordu. Hükümdarın tahta çıkışında şenlikler düzenlenmesi ve halkın memnun edilmesi adettendi. Saray teşkilatının başında Artuklu hükümdarı yer almakla beraber hükümdarla idareciler ve halk arasında aracı olan hacipler de vardı. Hacipler hükümdarın güvendiği kimseler arasından seçilirdi. Sarayda hükümdar ailesinin can güvenliğinden sorumlu kimseler bulunurdu ki bunun başında bulunan kimseye "Emir-i Candar" denilirdi.²⁶ Saray teşkilâtı içerisinde hükümdarların posta işlerini yürütmekle görevli "Çavuş" adlı memurlar diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Artuklularda da mevcuttu. Saray teşkilâtı içerisinde yer alan "Divan Mütevellisi" hükümdarın veya vezirin başkanlığını yaptığı "Divan-ı Ecell" veya "Büyük Divan"ın işleyişi ile ilgili protokol hizmetleriyle görevli olan bu kişiler, Divanın gündemini tespit ederek bu ünitenin ahenkli çalışmasını sağlardı. "Divan-ı Ecell" "Darü'l-Emare" denilen hükümet sarayında toplanırdı. Hükümdarın sarayına bitişik bir yerde veya saray içerisinde yer alan bu divan, bazen hükümdarın, bazen de vezirin başkanlığında toplanırdı. Hükümdardan sonra devlet içerisinde, askerî ve teknik işler dışında en yetkili ve sorumlu devlet adamı vezirlerdi. Artuklu hükümdarlarının vezirleri olduğu gibi, hânedana mensup şehzadelerin de vezirleri vardı. Vezirler genelde ulema sınıfından olmasına rağmen bazen de askerî kökenli olabiliyordu. Vezire "Divan Nazırı" da deniliyordu. Bu tabir Artuklularda "Divan-Ecell"e başkanlık eden vezir ile aynı anlamda kullanılıyordu. Divan üyesi olarak kabul edilen Atabeyler genelde ümeradan olup, eyaletlere gönderilen şehzadelerin askerî ve idarî yönden yetiştirilmesi görevini üstlenirlerdi. Mürebbisi olduğu şehzadenin küçük yaşta olması durumunda Atabeyler, bundan yararlanarak idareye el koyup, devlet kurabilirlerdi. "Divan-ı İstifa" devletin malî işlerinden sorumlu birimdi. Bu görevi yürüten kimseye de "Müstevfi" adı verilirdi. "Müstevfi" adına her vilâyette görev yapan memurlar bulunuyordu.²⁷

5. İçtimaî ve İktisadî Hayat

Artuklu Devleti'ne tabi memleketlerin içtimaî ve iktisadî vaziyeti hakkında tarihi kaynaklarda çok az bilgi bulunur. Bu sülalenin ilk hükümdarları vergileri hafifletmek suretiyle memleketlerinin iktisadî yükselişine hizmet ettiler. Hısnıkeyfa, Âmid, Mardin ve Dunaysir şehirlerinde darphaneler bulunduğu ve bazı sikkelerin doğrudan doğruya Bizans sikkeleri taklit edilerek basıldığı, meskûkat koleksiyonlarındaki paralardan anlaşılıyor ki, bu, Artukluların Bizans ile olan ticari münasebetlerinin önemini göstermektedir. Diyarbekir ve civarındaki dağlar ihtiva ettikleri madenler itibarıyla büyük bir önem arz ediyordu. Artuklu Devleti sahasında büyük bir iktisadî gelişme meydana geldiği, servet ve refah derecesinin yükseldiği, bunlar devrinde yapılan köprüler, kervansaraylar, camiler, medreseler, kaleler gibi muazzam mimari eserlerinden ve daha bir takım sanat eserlerinden anlaşılıyor. Alpi'nin Batman ırmağı üzerine kurduğu köprü, Hısn-ı Keyfa'da Fırat üzerine kurulan Kara Arslan Köprüsü ve daha bu gibi bir çok köprüler, ticaret yollarının kesilmeden işlemesine imkan vermiştir. Mardin'de yapılan güzel bir türbenin inşası Hicrî 534'te biterek, Süleyman

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

ile İlgazi'nin naaşları buraya gömüldü. Harput'ta Kara Arslan Camii (Hicri 561) yapıldı. Diyarbakir'in bazı burçları, Mesudiye ve Zinciriye medreseleri, Mardin Cami-i Kebiri, Hısn-ı Keyfa'nın muazzam su terazisi, Timurtaş'ın Hüsamiye Medresesi, hastaneler, hamamlar ve köşkler gibi bir çok eserlerden bugün hala ayakta durabilenler, Artukoğullarının imar faaliyetlerine ve malî kudretlerinin genişliğini göstermektedir.²⁸

Artuklu sanatı, XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde gelişerek etkisini uzun süre devam ettiren bir Türk-İslâm sanatıdır. Bu sanat Artuklular'ın hüküm sürdükleri, Fırat nehrinin kolları arasında kalan coğrafi bölge ile el-Cezire'de (Kuzet Mezopotamya), 1071'den sonra Türklüğün ve İslâmiyet'in yerleşmesine siyasî, askerî ve ekonomik faaliyetler kadar tesir etmiştir. Artuklu sanatını, Artuklu siyasî tarihinde olduğu gibi bölgelere ayırarak incelemeye gerek yoktur. Çünkü bölgelere göre farklılıklar, küçük ayrıntılarda görülen bazı mahallî özelliklerden ibarettir.²⁹

Çeşitli din ve mezheplere ve muhtelif milletlere mensup bir halk kitlesi üzerinde hâkimiyetlerini kuran Artuklular, bilhassa ilk zamanlarda, Araplara ve Kürtlere karşı Ermenileri ve Yakubileri himâye etmekte idiler. Türkmenlerin bu ilk devirde imtiyazlı bir mevkiileri olduğu tahmin edilebilir. Fakat daha sonraları bilhassa memluk (gulâm) sistemi tatbik olunup, devletin askeri kudreti buna dayandırıldıktan sonra, karışıklık sebebi olan göçebe unsurlara karşı daha şiddetli tedbirler alınmıştır. Şehirlilerin ve hükümete karşı daima itaat eden yerleşik halkın menfaatlerini korumak, emirler için bir zorunluluktur. İdarî ve malî divanlarda Hristiyan memurlar da kullanılıyordu. Fakat, XII. asrın ortasından başlayarak, Nureddin Zengi'nin "Müslümanlık" siyaseti Diyarbakir'de de kendini gösterdi. Kara Arslan ve oğlu, sonradan Necmeddin Alpı ve Kutbeddin İlgazi bu siyaseti takip ettiler ve yeni kiliseler inşasına engel oldular. Lâkin Diyarbakir çevresi, Hristiyanlara karşı daha yumuşak bulunuyordu; yeni kiliselerin inşasına müsaade edildiği gibi, rahiplerden de vergi alınmıyordu. Artuklular din serbestisi hususunda da, Selçukluların siyasetini takip etmişlerdir. Emirler taassuptan uzak kalmakla beraber, samimi surette Sünniliğe bağlı bulunuyorlardı.³⁰

Artukluların hâkim buldukları Meyyafârikin, Âmid ve Mardin gibi büyük merkezler, daha önceki asırlarda kuvvetli bir fikrî gelişmeye nail olmuşlardı. Bu Türkmen sülâlesinin ilk hükümdarları, ilim ve sanat meselelerine karşı bir alâka beslemekle beraber, Orta Çağ İslâm hükümdarlarının umumî geleneğine bağlı kalarak, ilim adamlarını ve müesseselerini himayeden geri durmamışlardır. Sonraki hükümdarlar arasında ise Arap edebiyatına ve İslâm ilimlerine oldukça hâkim insanlar yetişmiştir. Artuklular devrinde bahsedilen sahalarda bir çok insan yetişmiştir. Bunlar arasında devlet işlerinde, divan vazifelerinde ve kadılıklarda bulunmuş önemli şahsiyetlere de tesadüf edilmektedir. Bu hanedana mensup hükümdarlar için yazılmış bir çok eser vardır.³¹

3. DANIŞMENDLİLER

1. Beyliğin Kuruluşu ve Danişmend Gazi Dönemi

Danişmendliler, Anadolu'daki en önemli Türkmen beyliklerinden biri olarak, 1071-1178 yılları arasında Sivas, Malatya, Kayseri, Tokat, Niksar, Amasya, Kastamonu, Çankırı, Çorum ve Elbistan dolaylarında hüküm sürmüştür.

Beyliğin kurucusu Danişmend Gazi, Alp Arslan'ın önde gelen komutanlarından olup,

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Malazgirt Savaşı'nı takiben Emir Artuk ile beraber Yeşil Irmak havzası ve Kelkit vadilerinde fetihlere katılmıştır. Daha sonra Artuk'un Sultan Melikşah tarafından geri çağırılması ile Danişmend, Niksar ve havalisinde beyliğini tesis etmiştir.³²

Danişmend Gazi'nin kökeni ve kişiliği üzerinde tarihçiler arasında büyük tartışmalar çıkmıştır. Gerçekten de devrin kaynakları onun ismi ve etnik kimliği konusunda birbirleriyle çelişir çok farklı rivayetler zikrederler. Bunlardan en kabul göreni İbnü'l-Esir'de zikredilenidir. Buna göre Emir Danişmend'in asıl adı Taylu olup Türkmenlere öğretmenlik yaptığı için Danişmend unvanıyla anılıyordu.³³

Ancak bu güne kadar Danişmend Gazi'nin şahsiyeti üzerindeki soru işaretleri tam olarak giderilememiştir. Kaynaklar onun on iki oğlu olduğundan söz ederler. Onların mevcudiyetleri ve faaliyetlerinin birbirleriyle karışmış olduğu anlaşılıyor. Bu karışıklığın, oğullarının daha Danişmend Gazi'nin sağlığında hükümdarlık yapmaya başlamalarından kaynaklandığını düşünebiliriz.³⁴

Danişmendiye yöresine Türkmen akınları Tuğrul Bey döneminde başlamıştı. 1050 yılında önemli bir Türkmen gücü Pontus mıntıkasına gelmiş, şehirler boşaltıldığı için yöreye kendileri yerleşmişti. Yine 1059 yılında Tuğrul Bey'in emriyle hareket eden Emir Samuklu (Sabuk) Sivas'ı zapt etmişti. Sultan Alp Arslan döneminde Türkmenler, 1068 yılında Niksar ve çevresini ele geçirdiler. Türkmenlere karşı İmparator Romanos Diogenes Diviği'ye kadar yürümüştü.³⁵

Danişmend Gazi Malazgirt zaferinden sonra Niksar ve yöresinde beyliğini kurdu ve Anadolu'daki kaos ve karışıklıktan yararlanarak yavaş yavaş Yeşil Irmak havzasının ele geçirdi. Fethettiği araziye oğulları arasında paylaştığı anlaşılan Danişmend, Türkiye Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah'ın Suriye seferine çıkmasını fırsat bilerek 1085 yılından itibaren hâkimiyet sahasını Kızıl Irmak vadisine değin yaymaya başlamıştır. Süryani Mihael 1085 yılında Emir Tanışman'ın (Danişmend) Kapadokya'ya taarruz edip, Sivas, Kayseri ve çevrelerini ele geçirdiğini bildirir.³⁶ Danişmendlilerin 1092'ye kadar Batı yönünde ilerleyerek Paflagonya'ya girdikleri ve Kastamonu'yu ele geçirmeye muvaffak oldukları görülüyor.³⁷

1092'de Melikşah'ın ölümü ile İznik'te Türkiye Selçuklu tahtına oturan I. Kılıçarslan süratle devleti toparlamış, kaybedilen toprakları yeniden ele geçirmeye başlamıştı. Onu 1095'ten itibaren Malatya üzerinde Danişmendlilerle rekabet halinde görüyoruz. Ancak Haçlıların Anadolu'ya girerek İznik'i kuşatmaları her şeyi değiştirdi ve Anadolu'da yeni bir sürecin başlamasına yol açtı.³⁸

Danişmendliler Türkiye Selçuklularıyla birlikte Haçlılara karşı mücadele ettiler. Danişmend Gazi 30 Haziran 1097'de Eskişehir Ovası'nda I. Kılıçarslan ile beraber savaşırken oğlu İsmail Toros eteklerinde Bizans imparatoru Aleksios'un karşısına çıkmıştı. Nitekim imparator, Danişmendli tehdidi karşısında alelacele İstanbul'a dönmek zorunda kalırken, İsmail de kuzeye yönelmiş ve Kelkit vadisi ile Bayburt'u Trabzon dukası Gabras'ın elinden kurtarmıştır.³⁹ Haçlı tehlikesini atlatan Danişmendliler, 1098'den itibaren tekrar Malatya'yı sıkıştırmaya başladılar. Kent üç yıl kuşatma altında tutuldu. Nihayet 1100 yılında Danişmend Gazi'nin (Gümüş Tekin) Sivas'tan büyük bir güçle harekete geçtiğini öğrenen Malatya hâkimi Gabriel, Antakya kontu Bohemond'dan yardım istedi. Malatya'nın yardımına koşan Haçlı kontu Aksu vadisi yakınlarında pusuya düşürüldü ve Danişmend Gazi tarafından yeğeni Richard ile birlikte esir alındı. Ordusu da dağıtıldı (Ekim 1100). Zaferin ardından Malatya üzerine yürüyen Danişmend Gümüştekin, Urfa kontu Baudouin'in

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

kente yaklaşması üzerine elinde tuttuğu şöhretli esirler ile geri döndü. Bohemond ve Richard Niksar kalesine hapsedildiler. Danişmendlilerin bu olaydan birkaç ay sonra Malatya'ya karşı gerçekleştirdikleri taarruz Urfa kontundan yardım gören Gabriel tarafından püskürtülmüştür.⁴⁰

Danişmendliler ülkesi 1101 yılında Lombardlardan oluşan büyük bir Haçlı ordusunun istilası ile karşılaştı. Danişmend Gazi derhal I. Kılıçarslan ile ittifak yaptı. Ardından Halep Selçuklu Meliki Rıdvan'ın yardımını aldı. Haçlılar İzmit'ten sonra Eskişehir, Ankara ve Çakırı üzerinden Kastamonu'ya vardılar. Buradan Kızılırmak yolunu izleyerek Merzifon'a ulaşan Haçlılar Danişmendliler tarafından pusuya düşürüldü. Ağır mağlubiyete uğrayan düşman, bozgun halinde Bizans'ın elindeki Bafra'ya kaçmayı başardı. Oradan da deniz yoluyla İstanbul'a gittiler. Haçlılar karşısında arka arkaya kazandığı zaferle ünü ve şöhreti artan Danişmend, aynı yıl I. Kılıçarslan ile beraber Ereğli yakınlarındaki bir başka Haçlı kuvvetini imha ederek, Anadolu'nun bir Türk yurdu olarak kalmasında büyük bir hizmette bulunmuştur.⁴¹

Haçlılara karşı kazandığı zaferden sonra Danişmend Gazi yeniden Malatya üzerine yürümeye hazırlandığı sırada Bohemond'un serbest bırakılması hususunda Urfa Kontu Baudoion ve Bizans imparatoru Aleksios ile de pazarlığa oturmuştu. O, 260.000 Bizans altını veren İmparator ile anlaşmak üzereyken Kılıçarslan'ın müdahale ederek verilecek paranın yarısını talep etmesi üzerine 100.000 altına Baudoion'la anlaştı. Bu arada da Danişmendli ordusu Malatya'ya taarruz etmişti. Haçlılardan yardım alamayan ve halk tarafından sevilmeyen Gabriel direnemedi. Türkler kenti teslim aldılar ve Gabriel öldürüldü (Eylül 1102) kaynaklara nazaran Danişmend Gazi kenti imar etmiş, ahaliye aman vererek mülklerini geri iade ettikten başka onlara gıda ve yiyecek dağıtmıştır. Halk yeniden refaha kavuşmuştu. Danişmend Gazi, kentteki Hıristiyan ahalinin başına Vasil adlı birini Kataban (Resmi görevli) olarak tayin etti. Fetihden sonra Bohemond da Malatya ya getirildi ve burada 1103 baharında Franklara teslim edildi. Danişmend Gazi Bohemond'u serbest bıraktığı için Müslüman tarihçiler tarafından kınanmıştır.⁴² Bohemond'un serbest bırakılması ve Malatya'nın fethi Kılıçarslan ile Danişmend Gazinin arasını açmıştı. Bohemond-Danişmend ikilisine karşı Kılıçarslan Bizans İmparatoru Aleksios'la birleşti. İmparator Kilikya'ya yürürken, Kılıçarslan da Danişmendli nüfuzu atındaki Maraş'a taarruz etti. Danişmendli hükümdarı Selçuklular karşısında tutunamadı ve ordusu dağıldı. Maraş ve Elbistan yöresi Selçuklu nüfuzu altına girdi (Ağustos 1103).⁴³ Galibiyet Kılıçarslan'a Diyarbekir ve Musul'a müdahale etme imkanı verirken Danişmend'i zayıflattı. Türkmen emirinin hasta olmasını da fırsat bilen Trabzon dukası kuzeyden taarruz etti ve bazı Danişmendli garnizonlarını tahrip etti. Ancak çok geçmeden imparator ile anlaşmazlığa düşünce yeniden Danişmendlerin yardımını talep etmek zorunda kalmıştır.⁴⁴

Danişmend Gazi 1105 yılında ölmüştür. Yerine on iki oğlu arasından Emir Gazi geçmiştir. O, Malazgirt sonrası başlayan Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi mücadelesinde hizmetleri olan şahsiyetlerin en önemlilerindendir. Öyle ki, şahsiyeti ve yaptığı hizmetler Türkmenlerin nazarında destanlaşmış ve ölümsüzleşmiştir. O tebasına karşı merhametli ve adildi. Tabiyetindeki Hıristiyan unsurlar ölümüne son derece üzülmüş ve günlerce matem tutmuşlardır.⁴⁵

2. Emir Gazi (1105-1134)

Hükümdarlığının ilk yılları oldukça sıkıntılı geçen Emir Gazi Malatya'yı 1106 yılı Eylül'ünde I. Kılıçarslan'a bırakmak zorunda kalmıştır. Danişmendlilerin içine düştüğü sıkıntılı vaziyet

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

ancak kısa süre sonra, 1107 yılında Türkiye Selçuklu hükümdarının ölmesiyle sona erdi. Emir Gazi, derhal şehzadeler arasındaki taht mücadelesinden yararlandı ve yanında bulunan damadı Mesud'u destekledi. Ancak Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın müdahalesi sonucu muvaffak olamadı. Malatya bir başka Selçuklu Şehzadesi ise Tuğrul Arslan'ın ve Atabek Belek'in eline geçmişti. Malatya'daki Selçuklu varlığı Danişmendlileri rahatsız ediyordu.⁴⁶

Emir Gazi'nin 1116 yılında damadı Mesud'u Konya'da Selçuklu tahtına oturtmayı başarması ile Danişmendlilerin yükselişi başladı. Kayınpederinin gücü karşısında son derece uysal davranan Sultan Mesut bütün siyasi ve askeri faaliyetlerinde onun gölgesinde kalmıştır. Danişmedli hükümdarı, Halep'in Franklar tarafından tehdit edilmesi üzerine 1119 yılında Antakya üzerine sefere çıktı. Haçlı Prensi Roger'le savaştı. Onu bir hayli hırpaladıktan sonra yöreyi yağmalayarak geri döndü. Ardından gelen Mardin emiri İlgazi Roger'i mağlub ederek Halep'i kurtarmıştır.⁴⁷

Aynı sıralarda Danişmendli-Mengücekliler ve Danişmendli-Malatya Selçuklu Melikliği ilişkileri gerginleşmiş, bölgede hareketlilik artmıştı. Emir Belek'in topraklarında tahrik edici akın ve saldırıları sonucu Mengücekoğlu İshak 1118 yılında Malatya üzerine hücum edince, bölgede geniş çaplı bir savaş başladı. Bu saldırıya Emir Belek 1119'da Kemah üzerine yürüyerek cevap verdi. İshak, Trabzon dukası Gabras'a sığındı. Türklerin birbirine düşmesinden Bizans İmparatoru İoannes yararlandı. O çıkacağı Batı Anadolu seferi için Gabras'ı Selçuklular ile müttefik olan Danişmendlilere saldırttı. Emir Gazi o vakte kadar hadiselerle müdahale etmemişti. Gelişmeler üzerine, Selçuklu melikinden de yardım alarak Trabzon üzerine yürüdü. İki taraf Erzincan'ın kuzeyindeki Şirvan yakınlarında karşılaştılar. Gabras ve İshak çok ağır bir mağlubiyete uğradılar. Orduları dağıldı, kendileri de esir düştüler. Trabzon dukası 30.000 altı fidye ödeyerek kurtuldu, İshak kayınpederi tarafından serbest bırakıldı (1120). Zaferle Danişmendlilerin nüfuzu Erzurum ve Trabzon kapılarına kadar dayanmıştır. Mengücekoğlu İshak ise ömrünün sonuna kadar Emir Gazi'ye bağlı kalmıştır. Bununla birlikte bu olaydan en karlı çıkanlar Bizans İmparatoru İoannes ile Emir Belek oldular. Bizanslılar Firikya ve Pisidya geçitlerini ele geçirirken, Malatya atabeki de Elbistan ve Ceyhun yöresine hâkim oldu.⁴⁸

1124 yılında Belek Franklar ile çarpışırken ölünce Emir Gazi ordu hazırladı ve Malatya'yı kuşattı. Kenti oğlu adına idare eden Aişe Hatun direndi. Malatyalılar için çok zorlu ve zahmetli geçen kuşatma altı ay sürdü. İnsanlar, açlık ve sefaletten ölmeye başladılar. Nihayet, tahammülü kalmayan halk teslim oldu (10 Aralık 1124). Kente giren ve gördüğü manzara karşısında dehşet içinde kalan Danişmendli hükümdarı derhal halka yardım etti. Bir süre sonra yaşam normale döndü.⁴⁹

Malatya'nın zaptı Danişmendliler için büyük bir başarı olmuş, Emir Gazi Konya'da iddiasız olarak hüküm süren Sultan Mesud'un yerine, Anadolu'da Türklerin bayraktarı ve gaza ruhunun timsali olmaya başlamıştı. Kılıçarslanın oğullarından Ankara hâkimi Arap bu duruma kayıtsız kalmadı. İsyan ederek 30.000 askerle Konya üzerine yürüdü. Sultan Mesud Bizans'a kaçtı. İmparator'dan aldığı destekle kayınpederi Danişmendli Emir Gazi'nin yanına geldi. İkisi beraber Konya'ya yürüdüler. Müttefiklere karşı koyamayan Arap bu kez Kilikya hâkimi Thoros'a sığındı. Buradan Türk ve Ermenilerden oluşan bir güçle tekrar Danişmendli'ne saldıran Arap, Melik Muhammed'i bozarak esir etti. Ardından karşısına çıkan Emir Gazi'yi de yenmişse de bir anlık gafletten faydalanan Danişmendliler onu baskınla bozmuşlar, otağını yağmalamışlardır. Arap güçlkle Ankara'ya kaçabilmiş ve burada tekrar hazırlıklara başlamıştı. Ancak Emir Gazi ona fırsat tanımadı. Damadı

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Mesud'un da yardımıyla süratle Ankara ve Çankırı'yı ele geçirdi. Oğlu Muhammed'i de kurtardı.

Bundan sonra Arap iki kez daha Danişmendlilerin karşısına çıkmışsa da başarılı olamamış ve ard arda aldığı darbeler sonucu Rumlar arasına girerek izini kaybettirmiştir (1128). Enerjik Selçuklu şehzadesinin kaybolmasıyla da Danişmendliler Anadolu'ya tümüyle hâkim oldular ve hâkimiyet sahasını Karadeniz sahillerine kadar genişlettiler.⁵⁰

Bizansın Pontus'daki valisi Casianus, elindeki tüm belde ve kaleleri 1129 yılında Danişmendlilere teslim etti. Aynı yılda Emir Gazi, Frankların Ceyhan Nehri boyunca ilerlemesinden telaşa düşen Ermeni Leon'un daveti üzerine Kilikya'ya indi. Baskına uğrayan Franklar hezimete uğradı ve kontları Bohemond öldürüldü. Danişmendliler zaferin nimetlerini toplayamadan geri dönmek zorunda kaldılar. Zira Bizans imparatoru Paflagonya üzerine saldırıya başlamıştı. Gerçekten Danişmendliler'in Karadeniz sahilleri ve güneyde Çukurova'da nüfuz kazanmaları Bizans'ı korkutmuştu. İmparator İoannes Macar sorununu çözer çözmez 1130 yılında Danişmendli topraklarına girdi ve Kastamonu'yu kuşattı. Dışarıdan yardım alamayan vali kenti bırakıp kaçmak zorunda kaldı. İmparator buraya bir garnizon yerleştirdikten sonra İstanbul'a döndü.⁵¹

Danişmendli hükümdarı Bizans'a ertesi yıl cevap verdi. 1131'de büyük bir orduyla Kastamonu'yu geri aldı. Bizans garnizonu kılıçtan geçti. Aynı sıralarda Bizans'a karşı damadı Sultan Mesud da harekete geçti ve Türkmenleri Sozopolis'e gönderdi. İmparator bu saldırılara karşılık vermek üzere derhal harekete geçti. Ancak kızının vefatı üzerine İstanbul'a döndü. Emir Gazi, Sultan Mesud ile bir araya geldi ve Bizans ile Franklara karşı takip edecekleri politikaları görüştüler. O sırada yanlarında imparatorun kardeşi İzak da vardı. Müttetikler Karadeniz sahillerine saldırarak Zinin Kalesini kuşattılar ve haraca bağladılar. Ardından Emir Gazi Urfa Kontunun rahatsızlığından istifade ile Keysun kalesi üzerine yürüyerek burasını sıkıştırdı. Ancak Joscelin'in gelmesi üzerine geri çekildi.⁵²

Danişmendliler'in Anadolu'daki Bizans ve Franklara karşı aldığı başarılı sonuçlar, sahip oldukları siyasi ve askeri üstünlük neticesinde Abbasi halifesi Müsterşid ile Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer tarafından Emir Gazi'ye Melik unvanı tevcih edildi. Malatya'ya gelen elçiler Meliklik menşuru ile beraber altın asa, dört siyah sancak ve boynuna asılmak üzere bir altın gerdanlık sundular. Ancak Emir Gazi merasim yapılamayacak kadar hastaydı ve birkaç gün sonra da öldü (1134). Yerine geçen oğlu Muhammed, babasının emanetlerini aldı ve melik unvanını kullandı.⁵³

Şüphesiz Emir Gazi yaşamış olduğu çağda Türk ve İslam dünyasının önde gelen simalarından biri olmuştur. O babasından aldığı beyliği bir devlet haline getirmeyi başarmanın ötesinde, Türkiye Selçuklularını devletin hâkimiyeti altına almış, Bizans ve Franklara karşı inatçı bir mücadele vermiştir. Ölümüyle Danişmendlilerde duraklama dönemi başladı.

3. Melik Muhammed (1134-1143)

Emir Gazi'ye verilen "Melik" unvanını kullanarak Malatya'da tahta çıkan Muhammed, hükümdarlığının ilk yıllarında iç ve dış saldırılarla uğraşmak zorunda kaldı. Danişmendlilerdeki taht değişikliklerini fırsat bilen Bizans imparatoru İoannes, Sultan Mesud'dan da aldığı yardımcı kuvvetlerle Kastamonu'ya saldırdı (Eylül 1134). İki büyük güç arasında kalan Muhammed, muhtemel tehlikeyi hemen kavradı ve Türkiye Selçuklu

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

sultanını yanına çekebilmek için her türlü gayreti gösterdi. Sonunda bazı tavizler karşılığında onunla anlaştı. Sultan Mesud da askerlerini geri çekti. Öte yandan imparator yalnız kalmasına rağmen harekâtını sürdürdü. Kastamonu'dan sonra da Çankırı'yı da ele geçirme başarısını gösterdi. (1135).⁵⁴

Danışmendli hükümdarı bu sırada kardeşlerinin isyanıyla uğraşıyordu. Yağan, Yağı-Sıyan ve Aynüddeve adındaki üç kardeşinden ilki isyan etmişti. Melik Muhammed önce Yağan ile karşılaştı ve onu bertaraf etti. Aynüddeve, Yağan'ın öldürülmesi üzerine Malatya'ya kaçtı ve orada isyan etti. Danışmendli hükümdarı 1135 yılında Malatya üzerine yürüdü. Ancak Bizans'ın saldırıları nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı. Sultan Mesud, kardeşleriyle giriştiği taht mücadelesinde Muhammed'in yanında yer almıştır.⁵⁵

Bu dönemde Kilikya da hareketlilik artmış, Ermenilerle Franklar arasında çatışmalar çıkmıştı. Bizans İmparatorunun tehlikeli gelişmeye karşı Kilikya'ya müdahaleye karar vermesi Anadolu, Musul ve Suriye'deki Türkmen beylerini korkuttu. Melik Muhammed ise Bizans'ın meşguliyetinden yararlanarak Çankırı ve Kastamonu'yu geri aldı.⁵⁶ Ardından Kilikya üzerine döndü. Bizans imparatoru İaonnes'in Kilikya'da Adana, Tarsus ve Misis'i ele geçirmesinden sonra Frankların teşvikiyle Halep üzerine yürüyünce, Musul hâkimi İmadeddin Zengi, Türkiye Selçukluları ve Danışmendlilerden yardım istemişti. Davete uyan Sultan Mesud, Adana üzerine yürürken, Melik Muhammed Maraş'a saldırdı ve Keysun'u kuşattı. Kenti uzun süre sıkıştırmasına rağmen ele geçiremedi ve Bizans imparatorunun yaklaşması üzerine de elde ettiği ganimetler ile geri döndü.⁵⁷

Kilikya seferi dönüşünde Malatya'ya saldıran Muhammed, kardeşini oradan çıkarmayı başardı. Aynüddeve Hanzit üzerinden Amid'e, oradan da Urfa'ya kaçtı. Danışmendli hükümdarı Elbistan ve Ceyhun havalisini de ele geçirdi.⁵⁸

Danışmendli hükümdarı 1139 yılında Çukurova ve Karadeniz sahillerindeki Bizans garnizonlarına karşı geniş çaplı bir saldırı başlattı. İmparatorun bölgeden çekilmesinden istifade ile önce Kilikya'ya saldırdı ve Ceyhun Nehri boyunca uzanan müstahkemler Feke, Keban ve Soublion'u ele geçirdi. Ardından da Trabzon dükü Gabras ile İttifak halinde Karadeniz sahillerine taarruz etti. Türklerin akınları Sakarya nehrinin mansıplarına kadar uzandı. Bu tehlikeli gelişme ve üzerine aynı yılın (1139) yazında İmparator İaonnes, Danışmendlilere karşı Niksar'a kadar uzanacak uzun ve yorucu bir sefere çıktı. Paflagonya üzerinden Danışmendli arazisine giren Bizans ordusu kışın gelmesi, yiyecek ve giyecek ihtiyacının artması ve nihayet Türklerin bitmek tükenmek bilmez baskınları neticesinde oldukça yıprandı. Ancak yine de Niksar'a kadar geldiler. Kent bir yıl kadar kuşatıldı. Ancak Danışmendlilerin inatçı direnişlerinin yanısıra Bizans ordusundaki komutanlar arasındaki anlaşmazlıklar ve nihayet erzak, mühimmat kıtlığı neticesinde bir sonuç alınamadı. İmparator 1140 yılı sonunda İstanbul'a döndü. Dönüş yolu üzerinde bulunan bazı Türkmen yerleşim birimlerini de tahrib etti.⁵⁹

Melik Muhammed 1141 baharında Maraş üzerine yürüdü ve buradaki bir Bizans kalesini ele geçirdi. Aynı yılda Malatya'da önemli olaylar oldu. Müslümanlar ile Hıristiyanlar birbirlerinin mallarını yağmaladılar. Frankların müdahalesi ile olay daha da büyüdü ise de Danışmendli hükümdarı duruma hâkim oldu.⁶⁰

Süryani Mihael'deki bir ifadeye dayanarak Melik Muhammed'in Mengücekli Emir İshak'ın ölümünün ardından çıkan karışıklıktan istifade ile Kemah'ı almış olduğunu söyleyebiliriz. Ancak ölümünden sonra Kemah tekrar Mengücekler'e geçmiştir.⁶¹

6 Aralık 1143 yılında Kayseri’de ölen Melik Muhammed ardında güçlü bir ordu ve geniş bir ülke bırakmıştı. Babası Emir Gazi kadar olmasa da Türkiye Selçuklularıyla iyi ilişkileri sürdürmüş, bu sayede ülkesini Bizans ve Frank saldırılarına karşı korumuştur. O hayırsever, dindar ve adil bir hükümdardı. Kayseri’de oturmuş ve burayı sanat eserleriyle donatmıştı. Kayseri Ulu Cami onun eseridir. İlim ve kültüre büyük önem vermiş, Abdülmecid b. İsmail Herevî gibi alimleri Anadolu’ya davet ederek onları himaye etmiştir. Döneminde Kayseri önemli bir ilim ve kültür merkezi oldu. Onun ölümüyle Danişmendliler parçalanma sürecine girmişlerdir.⁶²

4. Danişmendli Devleti’nin Parçalanması ve Üçlü Yönetim

Melik Muhammed’in ölümünden sonra oğulları ile kardeşleri arasında saltanat mücadelesi başladı. Melik sağlığında oğlu Zünnun’u veliyaht tayin etmişti. Ancak hanımı, melikin kardeşi ve Sivas valisi olan Yağı-Basan’ı Kayseri’ye çağırarak onunla evlendi. Zünnun ise Zamantı’ya kaçtı. Bir süre sonra Yağı-Basan Sivas’ta oturmayı tercih edince Zünnun Kayseri’yi ele geçirdi ve burada hüküm sürmeye başladı. Selçuklu sultanı Mesud’da Danişmendliler arasındaki son paylaşımına destek vermiştir. Bununla birlikte Aynüddeve’nin Haçlıların yanından geri dönerek Malatya’ya ulaşması Danişmendlileri bir kez daha karıştırdı. Minsar kalesi hâkimi Yunus ile anlaşan Aynüddeve Malatya’yı kuşatmışsa da ele geçirememiştir. Tam bu sırada Yağı-Basan’ın hanımının Malatya’yı korumak gayesi ile kentteki Türkleri Sivas’a nakletme teşebbüsü her şeyi değiştirdi. Ayaklanan Türkler Malatya’yı Aynüddeve’ye teslim ettiler. Böylece Sivas’ta Yağı-Basan, Kayseri’de Zünnun ve Malatya’da Aynüddeve’den oluşan üçlü idare dönemi başladı.⁶³

Danişmendlilerin içinde bulunduğu çalkantılı ortamdan istifade eden Sultan Mesud Fırat üzerinde Danişmendlilere ait kaleleri ele geçirdi. Yağı-Basan ve Malatya hâkimi Aynüddeve Bizans’la anlaşarak derhal Elbistan ve Ceyhun üzerine saldırıya geçtiler. Bu tecavüze karşılık Sultan Mesud, önce Sivas’a karşı yürüdü. Tutunamayan Yağı-Basan iç bölgelere çekilirken, Selçuklu sultanı Sivas ve çevresini tahrip ettikten sonra ele geçirdiği beldeleri oğlu Şehinşah’a verdi. Ardından da Aynüddeve’nin hâkim olduğu Malatya’yı Haziran ayında kuşattı. Üç aylık kuşatma sırasında bilhassa mancınıklardan çok zarar görmelerine rağmen Malatyalılar kenti teslim etmediler. Sonunda bir miktar tazminat karşılığında sultan kuşatmayı kaldırdı ve geri döndü (Eylül 1141). Ele geçirdiği Elbistan ve Ceyhan yöresine de oğlu Kılıçarslan’ı melik olarak atadı.⁶⁴

Türkiye Selçuklu hükümdarının güçlenmesinden rahatsız olan yeni Bizans İmparatoru Manuel 1146 yılında Konya’ya karşı yürüme kararı aldı. Bu sırada Bizans Danişmendliler ile dost ve müttefikti. İmparator sultana yazdığı mektupta seferin gerekçeleri arasında Selçukluların Danişmendli topraklarına düzenlediği saldırıları da vardı. Ne var ki, imparatorun Konya üzerine çıktığı seferde Danişmendlilerden herhangi bir yardım almadığı anlaşılıyor. Aksine bazı Danişmendli grupları sultana yardıma gelmişlerdir.⁶⁵

Bu olaydan sonra ve özellikle 1148’deki I. Haçlı seferi sırasında Sultan Mesud ile Danişmendlilerin arasının düzeldiği anlaşılıyor. Urfa ve Kilikya’daki gelişmeler de iki tarafa işbirliği için uygun zemini hazırlıyordu. 1149’da Sultan Mesud, Yağı-Basan arasında başlayan işbirliği sultanın ölümüne kadar sürdü ve çok önemli başarılar elde edildi. Selçuklular 1149’da Maraş’ı aldıktan sonra 1150-1151 yılları arasında Keysun (Göksun) ile Fırat üzerindeki Behisni, Raban, Antep ve Tell-Başir’i aldılar. Yağı-Sıyan ise Ceyhan üzerinde Misis’e kadar Ermenilere ait kaleleri ele geçirdi.⁶⁶

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Öte yandan Hısn-ı Keyfa Artuklularıyla işbirliği halinde olan Malatya hâkimi Aynüddeve, 1151 yılında Fahrüddin Kara Arslan'a yardım ederek Gerger, Kahta ve Hısn-ı Mansur'un alınmasını sağlamıştır. Aynüddeve 1152 yılında öldü. Yerine geçen oğlu Zulkarneyn, Yağı-Basan'ın da yardımıyla Sultan Mesud'a itaat etmekten vazgeçti. Bunun üzerine Selçuklu sultanı önce Yağı-Basan üzerine yürüdü. Mağlub olan Danişmendli emiri Selçuklulara tabi oldu. Ardından Sultan Temmuz ayında Malatya önlerinde gözüktü ve etrafı tahrip etti. Karşı koyamayacağını anlayan Zülkarneyn de elinde bir kılıç ve kefen olduğu halde Selçuklu ordugahına geldi. Mesud onu affetti ve yerinde bıraktı.⁶⁷

Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud, artık Anadolu'nun en güçlü ve nüfuzlu hükümdarıydı. O, 1153 yılında Danişmendliler ile akrabalık tesis etti. Kızlarını Yağı-Basan ve Zünnun'a verdi. Bu senede Danişmend ili de Selçuklu hâkimiyeti altına girdi. Aynı yıl Selçuklu sultanı Yağı-Basan ile birlikte Kilikya'ya Thoros'a karşı bir sefer düzenlediler. Bazı yerleri yağmaladılar ve yüklü ganimetle geri döndüler. Ertesi yıl Mesud, Çukurova üzerine yeni bir sefere çıkarken Yağı-Basan da Karadeniz sahillerinde Bizans'a ait Ünye, Bafra ve Samsun yörelerine saldırdı. Buraları haraca bağladı. Yağı-Basan Fırat sahillerinde Nureddin Mahmud'a beldelere de saldırmış ve önemli başarılar elde etmiştir.⁶⁸

5. Yağı-Basan ve Kılıçarslan

1155 yılında Sultan Mesud'un ölümü Anadolu'da dengeleri bir kez daha sarstı. Selçuklularda başlayan miras kavgalarına bu kez Danişmendliler de karıştı. Mesud tahtı Kılıçarslan'a bırakmıştı. Kılıçarslan Konya'da tahta çıktıktan sonra emir ve askerlerine takındığı sert tutum ile Danişmendlileri kendinden uzaklaştırdı. Yağı-Basan başta olmak üzere Zünnun ve Zulkarneyn o sırada Ankara ve Çankırı dolaylarında olan Şehinşah'ı desteklediler. Yağı-Basan Halep hâkimi Nureddin Mahmud'dan ve Harput hâkimi Kara Arslan'dan da yardım istedi. Davete seve seve uyan Nureddin Antep, Dülük ve Samsat'ı ele geçirdi. Aynı sıralarda harekete geçen Yağı-Basan da Sivas ile Kayseri arasındaki bazı müstahkem mevkiileri elde etti. İslam kaynaklarına göre iki taraf Aksaray yakınlarında karşılaştılar. Ancak ulema ve din görevlileri araya girerek onların savaşmalarına engel oldular. Geçici bir anlaşma yapan taraflar ülkelerine döndüler. Ancak Yağı-Basan bir süre sonra Elbistan taraflarına saldırıp 70.000 kişiyi kendi ülkesine götürmeye kalkınca Kılıçarslan süratle o tarafa yöneldi, fakat Danişmendlilere yetişemedi. Yağı-Basan yanında getirdiği ahaliyi iskan ettikten sonra Selçuklu sultanın karşısına çıktı. Din adamları ve ulema bir kez daha araya girdi ve iki tarafı barıştırdılar (1158). Bundan sonra Elbistan ve Ceyhan taraflarına giden Kılıçarslan bölgede hâkimiyeti yeniden tesis etti.⁶⁹

1158 yılında Kılıçarslan'ın Kilikya Ermenileri, Antakya ve Kudüs Frankları ile ittifak arayışına girmesi yolundaki teşebbüsünü Bizans İmparatoru Manuel 1159'da Kilikya'ya bir sefer düzenlemek suretiyle bozdu. Bu sefer sonunda Bizans imparatoru Ermenileri ve Antakya Prensiği'ni Selçuklulardan ayırmayı başardı. Selçuklulara karşı Nureddin Mahmud ve Danişmendli Yağı-Basan ile de anlaştı. Yağı-Basan Bizans'ın destek ve tahrikleriyle 1160 yılında Kılıçarslan'ın üzerine yürüdü. İki taraf arasında yıllarca sürecek şiddetli savaşlar oldu. Savaşı asıl başlatan ve körükleyen Bizans devleti idi. İmparator el altından her iki Türk hükümdarını da destekler görünüp tarafları birbirine karşı kışkırtıyordu. Amaç Türklerin mahvolması ve Bizans'ın yeniden güç kazanmasıydı.⁷⁰ Bizans imparatoru Manuel'in tuzağına düşen Yağı-Basan ve Kılıçarslan kıyasıya birbirleriyle savaştilar. Bu arada Yağı-Basan'la birlikte harekete geçen Nureddin de Behisni, Raban ve Maraş'ı ele geçirmişti. Yağı-Basan'ın Ceyhan taraflarına saldırması ile Elbistan'ı da Danişmendlilere terk eden Sultan, Fırat yöresinden tamamen çekilmiştir.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Nihayet Mısır Fatimi veziri Salih b. Ruzik'in araya girmesiyle taraflar arasında geçici bir anlaşma yapıldı. Daha sonra o, hükümdarlığının Bizans'ın desteğine bağlı olduğunu görerek 1161 yılında Manuel'in yanına, İstanbul'a gitti. İmparator ona çok iyi davrandı. Vasallığı kabul etmesi karşılığında para ve asker yardımı yaptı ve Danişmendilere karşı yolladı.⁷¹

Yağı-Basan bundan sonra Kılıçarslan'ın manevralarına karşı koymak durumunda kaldı. Selçuklu Sultanı onun karşısına Kayseri hâkimi Zünnun'u çıkarmıştı. Yağı-Basan damadı ve Ankara, Çankırı Kastamonu hâkimi Şehinşah ile beraberdi. Bu cepheleşmeye rağmen iki taraf da savaşmaktan çekindiler. Mütareke ortamını iyi değerlendiren Yağı-Basan önce Kayseri hâkimi Zünnun'u tedip etti. Ardından da Kılıçarslan ile ittifak halinde olup Kemah emiri üzerine yürüdü. Onu mağlup ederek öldürdü. 1163 yılında da Amîd hâkimi İnaloğlu Cemaeddin'in davetine uyarak Diyarbekirîlilerin yardımına koştu. Kenti sıkıştıran ve ahaliye rahat vermeyen Artuklu Kara Arslan'ın ülkesine girerek Harput ve Çemişkezek diyarlarını yağmaladı. Çok sayıda esir ve ganimet alarak Sivas'a döndü. Saldırıya uğrayan Kara Arslan da Mardin hâkimi Necmeddin Alpi, Bitlis-Erzen sahibi Devletşah ile beraber 1164 yılında Harput üzerinden Danişmendiler üzerine yürüdüler. Fırat'ı geçtikten sonra Malatya'ya girdiler. Yöreyi talan edip bazı beldeleri ele geçirdikten sonra Sivas'a yöneldiler. Yağı-Basan ise iç kesimlere çekilmişti. Müttefikler Sivas'a yaklaştıkları sırada Halep hâkimi Nureddin ve Musul naibi Zeyneddin Ali Küçük'ün araya girmesiyle harekât sona erdi. İki taraf barış yaptı. Yağı-Basan Artukluların zararlarını tazmin etti. Ardından müttefikler Franklara karşı Nureddin'in yardımına koştular.⁷²

Yağı-Basan Selçuklu meliki Şehinşah'ı ziyaret için gittiği Çankırı'da Ağustos 1164'te öldü. Çocuklarının küçük olması dolayısıyla yerine karısının davetiyle on altı yaşındaki yeğeni İsmail b. İbrahim geçti. Yağı-Basan Danişmendîlilerin son kudretli hükümdarıydı. Sivas ve Niksar'da yaptırmış olduğu güzel eserleri vardır. Ölümünden sonra Danişmendîliler süratle dağıldılar.⁷³

6. Danişmendîlilerin Yıkılışı

Yağı-Basan'ın ölümü Danişmendîlileri birbirine düşürdü. Şehzadeler arasında dahili bir harp çıktı. Bundan istifade eden Kılıçarslan 1165 yılında Elbistan, Gedük ve Darende'yi ele geçirdi. Zünnun'un kayıtsızlığı neticesinde de 1169'da Kayseri ve Zamantı da Selçuklular tarafından zapt edildi. Kılıçarslan Bizans'ın desteği altında bu kez kardeşi Şehinşah'a karşı yürüdü. Danişmendî İsmail'in yardım etmemesi sonucu Şehinşah da mücadeleyi kaybetti ve Zünnun ile beraber Suriye'ye Nureddin Mahmud'un yanına kaçtılar. Ankara ve Çankırı dolayları da Selçuklu hâkimiyeti altına alındı. Selçuklu hükümdarının karşısında şimdi sadece Sivas hâkimi İsmail ve Malatya'ya hükmeden Muhammed vardı.⁷⁴

Öte yandan Zülkarneyn'in 1162 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Muhammed Malatya'yı yönetmeye başlamıştı. Muhammed 1170 yılına kadar kenti idare etti. Bu zaman zarfında Harput Artuklarıyla işbirliği ederek kendi hükümdarlığını sürdürdü. Ancak eğlence ve işrete düşkünlüğü ile halkın nefretini kazanmıştı. Nihayet onun yaptıklarına dayanamayan halk, emirlerini kentten çıkardılar. Yerine de küçük kardeşi Ebu'l-Kasım geçirildi. Ebu'l-Kasım 1171 yılında Harput hâkimi Kara Arslan'ın kızıyla evlendi. Ancak düğün esnasında atından düşüp ölünce Malatyalılar bu kez onun küçüğü Feridun'u tahta çıkardılar. Gelini de ona verdiler. Bu gelişmeler üzerine Harput hâkimi Kara Arslan'ın Malatya'ya da yönetimi fiili olarak ele aldığı anlaşılıyor. Artukluların yöreye sızmasını istemeyen Selçuklu sultanı 1171 yılında Malatya seferine çıktı. Kenti bir süre kuşattıysa da

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

alamadı, ancak civardaki halktan 12.000 kişiyi esir ederek Kayseri'ye götürdü. Bu olay Suriye hâkimi Nureddin'in müdahale etmesine sebep oldu.⁷⁵

Bizans Devleti'nin desteği ile Danişmendilere karşı adım adım ilerleyen Kılıçarslan'a karşı Fırat'ın öte yanından ciddi tepkiler oluşmaya başlamıştı. Selçuklu karşıtları Nureddin Mahmud'un yanında toplandılar. Suriye ve Mısır'ın efendisi Nureddin 1171'den sonra Anadolu'ya müdahale etme gereği duydu. O Kılıçarslan'a bir elçi göndererek Sivas'a saldırmaması, kardeşi Şehinşah ile Zünnun'un sahip olduğu yerlerin geri verilmesini istedi. Kışı Kayseri'de geçiren Selçuklu sultanı Nureddin'in isteklerini reddetti. Bunun üzerine Nureddin Halep, Musul ve Artuklular'dan hazırladığı bir orduyu Sivas'a, İsmail'in yardımına gönderdi. Ancak şiddetli kış ve ordunun kalabalık oluşu sebebiyle Sivas'ta kıtlık baş gösterdi. İsmail'in yardım etmemesi üzerine halk ayaklandı ve İsmail'i öldürdü. Bu beklenmeyen gelişme sonucu müttefikler Sivas'ı terkettiler. Ancak Nureddin, Kılıçarslan'dan önce Zünnun'un Şam'dan gelerek kente hâkim olmasını sağladı. Zünnun Sivas'tan sonra Amasya yöresini de ele geçirmeye kalkınca halk ayaklandı ve Yağı-Basan'ın hanımını kentten kovdular. Gelişmeleri dikkatle takibeden Kılıçarslan Amasya'yı aldı ve Sivas üzerine yürümeye hazırlandı. Bunu açık bir saldırı olarak kabul eden Nureddin de hemen Göksun, Maraş ve Behisni'yi işgal etti.⁷⁶

Danişmendli hâkimiyeti için Selçuklular ile Nureddin karşı karşıya gelmişti. Nureddin'e karşı Kılıçarslan da Suriye'ye kadar uzanan bir sefere çıkınca bölgede halk arasında endişe büyüdü. Ancak savaş olmadı, iki hükümdar aralarında anlaştilar. Yapılan anlaşmaya göre Nureddin, işgal ettiği yerlerden çekilecek, buna karşılık Selçuklu hükümdarları da Sivas'ta Zünnun'un hâkimiyetini tanıyacaktı. Ankara da Şehinşah'a bırakılmıştı (1173). Anlaşmadan sonra her iki taraf da ülkelerine döndüler. Selçuklular Sivas'tan çekildiler ve kente Nureddin'e bağlı bir askeri güç yerleştirildi. Fakat bu durum uzun sürmedi. Nureddin Mahmud'un 1174 Mayıs'da ölmesinden sonra, Abdülmesih idaresindeki Şam birlikleri Sivas'tan ayrılınca Kılıçarslan derhal harekete geçti. Sivas, Niksar, Tokat kısa sürede düştü. Zünnun ise Bizans'a kaçtı. Amasya da biraz direnmeden sonra Selçuklulara teslim olmasından sonra Selçuklular artık Malatya hariç Danişmendli ülkesinin sahibi oldular. Olup bitenleri şaşkınlık ve kaygıyla izleyen İmparator Manuel derhal müdahale etti ve hakkı olduğuna inandığı toprakları istedi. Ayrıca Zünnun ve Şehinşah'a da bir miktar yer bırakılmasını talep etti. İstekleri Kılıçarslan tarafından reddedildi. Selçuklular ile Bizans İmparatorluğu arasında Eylül 1176'da Firikyâ geçitlerinde yapılan Myriokephalon Savaşı'nın sebeplerinden biri de Danişmendli topraklarının paylaşım sorunu idi. İmparator Manuel Konya üzerine sefere çıkmadan önce Zünnun'u 30.000 atlı ile Niksar üzerine göndermişti. Zünnun ve emrindekiler Niksarlıların tuzağına düşerek dağılmışlar ve bir daha Zünnun'dan bahseden çıkmamıştır.⁷⁷

1179 yılından beri Malatya'da yeniden Nasıreddin Muhammed vardı. O, bu yılın başında kenti Hıristiyan papazlar ve sadık dostlarının yardımıyla ele geçirmiş ve Feridun'u da öldürmüştü. Muhammed 1178 yılına Malatya'da hüküm sürmüştü. Kılıçarslan Myriokephalon zaferinden sonra Malatya'ya geldi ve kentin önünde karargah kurdu. Dört ay bekledikten sonra anlaşma ile kenti 25 Ekim 1178'de teslim aldı. Muhammed ise Harput'a gitti. Bu şekilde Danişmendlilerin son temsilcileri de tarihe karıştı.⁷⁸

Danişmendliler yüz yıldan fazla süren hâkimiyetleri boyunca Anadolu'da derin izler bıraktılar. Anadolu'nun sosyal, kültürel ve ilmi olarak gelişmesine katkıları büyüktür. Uzun süre Türkmenlere önderlik ettiler. Danişmendnâme adlı mazmun destan onların ülkeye hizmetlerinin yüceltilmiş bir anlatımıdır. Onların Selçuklu idari sistemine katkıları da büyük

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

olmuştur. Muzaffereddin Mahmud, Zahirreddin İli gibi devlet idaresinde deneyimli emirler, Türkiye Selçuklularının Anadolu'yu merkezi bir yapıya kavuşturma idealini gerçekleştirmesine büyük hizmetleri geçmiştir. Danişmendliler hâkim oldukları sahalarda çok sayıda cami, medrese imaret, türbe gibi tarihi eser vücuda getirmişlerdir. Bunlardan önemli bir kısmı günümüze kadar varlıklarını korumuşlardır. Onlar ilim ve fen adamlarına da değer vermişlerdir. Bu meyanda Kayseri, Malatya ve Sivas alimlerin sık sık uğradığı birer eğitim ve bilim merkezi haline gelmişlerdir.⁷⁹

Danişmendlilerin yıkılışından sonra onlara mensup bey ve oymaklar Anadolu'ya dağılmışlardır. 13. asrın sonlarında Danişmendli Balıkesir ve Çanakkale civarında Karesi beyliğini kurmuşlardır. Bir kısmı da Rumeli'ye göçen Danişmendli aşiretlerinin büyük bölümü Osmanlı döneminde iskana tabi tutulmuşlardır. Onların bir kısmının Celali isyanlarına katıldığı anlaşılmaktadır. Bu gün dahi Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Danişmend, Danişmendlü, Tanışman ve Yağı-Basan gibi yerleşim birimlerine tesadüf ediyoruz.⁸⁰

Danişmendliler'de daha ilk dönemlerden itibaren para tedavülü görülür. Kendi adına ilk para bastıran beyliğin kurucusu Danişmend Gazi'dir. Danişmendlilerin bütün paralarında Yunanca yazılar görülür. Aynı duruma Zulkarneyn'in mühründe de rastlıyoruz. Paraların basıldıkları yerler de belirtilmez. Ayrıca bir diğer özellik paraların üzerinde bazıları Hıristiyan ve yarı Hıristiyan simgeler taşıyan resimlerin bulunmasıdır. Yer yer insan ve hayvan figürlerine de rastlanır. Bütün bunları Danişmendliler üzerinde Bizans etkisinin yanısıra Türklerin resim konusundaki çekingen olmayan tavırları ile açıklamak mümkündür.⁸¹

Danişmendliler devrinde Hıristiyan ve gayrimüslim teba' kilise ve ibadethaneleri kapatılmamış varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bilhassa Malatya Süryani Kilisesi bu yönde dikkat çekicidir. Hıristiyan din adamları da kentlerin yönetiminde Türklere yardımcı olmuşlardır. Başlangıçta kentlerde yoğunlaşan gayrimüslim nüfus zamanla taşraya da gelip Türkmen yerleşimleriyle şenlenmiştir. Yağıbasan döneminde Malatya'da binlerce Türk yaşıyordu.⁸²

4. MENGÜCEKLER

1. Beyliğin Kuruluşu ve Mengücek Gazi

Mengücek Beyliği, Anadolu'nun geçit özelliği gösteren Karasu-Kelkit Irmakları arasında Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar (Köğonya) kentlerini içine alan bir sahada kurulmuştur. Beyliğin kurulduğu bölge dağlarla kaplı olup Anadolu'nun en engebeli bölgelerinden biridir ve bu açıdan konar göçerliğe son derece uygundur. Buna karşın Erzincan ovası gibi düzlüklerde tarım yapmak mümkündür.

Bölge, Türklerden önce Roma ve Bizans devirlerinde önem arzeden bir konumda değildi. Divriği ve Kemah bir ara Müslüman Arapların elinde kalmış, yörede 9. asırda Pauluscu olarak zikredilen yeni bir mezhep ortaya çıkmıştı.⁸³

Oğuz Türklerinin Anadolu'ya girmeye başladıkları XI. asrın ortalarından itibaren Mengücek yöresi de akınlara tabi tutuldu. Tuğrul Bey döneminde Kemah ve Şebinkarahisar birkaç kez Türklerin eline geçti. Ancak asıl fetih Malazgirt zaferinden sonra gerçekleşti. Alp

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Arslan'ın önde gelen komutanlarından Mengücek Gazi yöreyi feth ederek adıyla tarihe geçen beyliğini kurdu. Beyliğin kurucusunun şahsiyeti hakkında kaynaklardan edindiğimiz bilgiler edebi eserlerden çok kitabelerde mevcuttur. Bu sebepten onun şahsiyeti ve dönemi hakkında çok az şey biliyoruz. Onunla ilgili olarak Kemah'taki Melik Gazi kümbeti üzerindeki bir kitabede "Alim, âdil, ülkeler feth eden Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbakir'i alan Mengücek Gazi",⁸⁴ şeklinde bilgi varken; Divriği'deki Ulu Cami kitabesinde ve Alp, Kutluğ, Tuğrul ve Tekin gibi unvan ve lakaplar görülür.⁸⁵ Ayrıca Divriği Sitti Melek Türbe kitabesinde de Mengücek Gazi'den "eş-Şehîd ve Gazi" olarak bahsedilir.⁸⁶ Bütün bu bilgiler doğrultusunda Mengücek Gazi'nin Oğuz boylarından birine mensup bir Türkmen şefi olarak Anadolu'ya geldiğini, gazalar yaptığını, fetihlerde bulunduğunu ve bu gazalardan biri esnasında da şehit düştüğünü söyleyebiliriz. Buna mukabil beyliğin kuruluş tarihi gibi Mengücek Gazi'nin ne zaman öldüğü hakkında da hiçbir bilgimiz yoktur. Konu ile ilgili görüşler tamamen tahmin ve varsayımdan ibarettir.⁸⁷

Beyliğin merkezi güçlü bir kaleye de sahip olan Kemah idi. Etrafı Saltuklu, Çubukoğlu, Danişmendliler gibi Türkmen beyliklerince çevrili olduğu için beylik uçtan (suğur) ziyade iç beylik karakteri taşımakta bu da siyasi ve askeri hareketlilikten çok istikrarlı ve huzurlu bir dinginliğin hâkim olmasına yol açtı. Bu farklılık, Mengücek Beyliğini diğer Türkmen devlet ve beylikleri içinde en zengin kültürel birikime sahip bir konuma oturtmuştur. İbn Bibi, Emir Mengüccüğü büyük ve saygın emirler arasında en önde sayar.⁸⁸ Aksaray'deki bir kayıttan Mengücek Gazi'nin Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan ve Danişmend Gazi ile beraber Haçlılara karşı savaştığını anlıyoruz.⁸⁹ Onun böyle bir savaş sonunda şehit düşmüş olması muhtemeldir.

2. İshak

Mengücek Gazi'den sonra yerine oğlu İshak geçti. Bu dönemde beyliğin doğudan Danişmendli güneyden de Emir Beleşin baskılarına maruz kaldığı anlaşılıyor. 1107'de I.Kılıçarslan'ın Habur savaşı sırasında ölmesinden sonra başlayan yeni süreçte Danişmendliler büyük güç kazanarak Anadolu'daki en önemli Türk devleti haline geldiler. Mengüceklerin Danişmendliler ile akrabalık kurmak suretiyle kendilerini koruyabildikleri görülüyor. İshak, Melik Gazi'nin damadı idi. Yine de aralarında sorunlar vardı. Bunun yanında Harput hâkimi Çubuk Bey'in ölümünden sonra 1112 yılında Tunceli, Genç ve Palu yöresini ele geçiren Artuklu şehzadesi ve Malatya Sultanı Tuğrul'un atabeki Emir Belek Kemah kapılarına dayanmış, sınırları akın ve yağmaya tabi tutmuştu. 1118 yılında Mengücek Beyi İshak, Harput ve Malatya yörelerine etkili akınlar düzenledi. Belek ve Sultan Tuğrul, Elbistan ve Ceyhan yörelerinde idiler ve hemen geri dönerek birlikte Kemah üzerine yürüdüler. İshak kaçtı ve Bizans'ın Trabzon valisi Konstantin Gabras'a sığındı (1119).⁹⁰

O sırada Bizans tahtına yeni oturan İoannes, doğuda yaşanan bu gerginliği kendi lehine kullanmayı başardı. İmparator 1119'da Türklere karşı Frikyâ üzerinden büyük bir saldırı başlatırken, Gabras'ı da Danişmend oğullarına saldırttı. Trabzon dükü Mengücekoğlu ile beraber harekete geçerken, Melik Gazi de Malatya sultanı Tuğrul ile ittifak yaptı. İki taraf 1120 yılında Erzincan'ın kuzeyindeki Şiran mevkiinde karşılaştılar. Gabras ve Mengücekoğlu ağır bir mağlubiyete uğradılar; orduları dağılırken kendileri de esir düştü. Kaynağa göre Trabzon dükünün ordusu 5.000 kayıp vermişti. Gabras, 30.000 altın fidye karşılığında hayatını kurtarıırken, İshak serbest bırakıldı. Buna kızan Belek, Melik Gazi'ye sitem etmiş ve birlikte gerçekleştirmeyi planladıkları Trabzon harekâtını durdurmuştur.⁹¹

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Mengücekoğlu İshak bu olaydan sonra tamamen Danişmendlilerin nüfuzu altına girdi. 1124 yılında ezeli rakibi Emir Belek'in ölümü, beyliği daha da rahatlattı. Artuklu şehzadesinin ölümü sonrası, onun hükmettiği topraklar Danişmendli ve Hısn-ı Keyfa Artukluları tarafından paylaşıldı. İshak 1142'de sessiz sedasız öldü. Danişmendli meliki Muhammed derhal Kemâh'ı işgal etti. Ancak çok geçmeden ölümü ile Mengücekler kenti kurtardılar.⁹²

İshak'tan sonra beylik, oğulları Davud ve Süleyman arasında iki şubeye bölünmüştür. Erzincan ve Divriği şubeleri adı altında Davud'un hâkimiyetindeki sahalar Erzincan'dan başka Kemah ve Şebinkarahisar'ı kapsarken, Süleyman Bey'in elinde sadece Divriği ve çevresi vardır.⁹³

1151 yılında Erzincan kolunun başında bulunan Mengücek Beyi -muhtemelen Davud-karısı tarafından eski Türk adeti uyarınca yayın kirişi ile boğdurulmak suretiyle öldürülmüş, ardından Divriği hâkimi Süleyman, öldürülen kardeşinin hanımı ile evlenmek suretiyle Erzincan'a da hâkim olmuştur.⁹⁴ Bu şekilde Mengücek Beyliği kısa süreli de olsa tek elde toplanmıştı. Bu dönem beyliğin tarihi o kadar karanlıktır ki, daha sonraki gelişmeler hakkında kaynaklar susmaktadır.

1163 yılında Danişmendli Sivas hâkimi Yağ-Basan Kayseri'de isyan halindeki yeğeni Zünnun'u itaat altına aldıktan sonra Kemah'a gitmiş ve asi emirini öldürtmüştür.⁹⁵ Buradaki Kemah emirinin Mengücekli mi yoksa Danişmendli mi olduğu anlaşıl原因ıyor. Yine aynı yılda Yağıbasan'ın Artuklu Fahreddin Kara Arslan'a ait Harput ve yöresini işgal ederek tahrip ettiğini ve ele geçen esir ve ganimetlerin Kemah'a götürüldüğünü görüyoruz.⁹⁶ Bu iki bilgi birlikte değerlendirildiğinde Kemah'ın en azından o dönemde Danişmendlilerin hâkimiyetinde olduğunu tahmin edebiliriz.⁹⁷

3. Fahreddin Behramşah ve Erzincan Kolu

Görünüşe göre Erzincan kolunun gerçek manada ortaya çıkışı Mengüceklerin olduğu kadar Türk tarihinin en şöhretli hükümdarlarından Fahreddin Behramşah ile başlar. Onun 1164-1165 yılları içinde tahta çıktığı konusunda tarihçiler ittifak halindedirler. Onun hükümdarlığı, Danişmendli hâkimiyetinin yıkılıp Anadolu'da Selçuklu devrinin başladığı bir zamana rastlar. Kaynaklarda olgun, faziletli, ahlaklı, adaletli, dürüst, ve ileri görüşlü olarak nitelenen Fahreddin, kendisine layık görülen hasletlerine uygun olarak yeni döneme kendini uyarlamış ve uzun saltanatı boyunca beyliği ve kendisi bunun nimetlerinden bol bol yararlanmıştı. Devrinde Erzincan ve Mengücekler iktisadi ve kültürel sahada görülmemiş bir ilerleme kaydetmiştir. Behramşah'ın sosyal ve kültürel alanda gerçekleştirdikleri dillere destan olmuştur. Toplumda fakir ve düşkünlerin ihtiyacını karşılamada son derece cömert idi. Bunun yanında sert geçen kış mevsimlerinde yabancı hayvanların ve kuşların yiyecek ihtiyacını karşılamayı da kendine vazife edinmişti.⁹⁸

İlim ve sanat adamlarını da himaye ederdi. Onun devrinde her biri kendi alanında tanınmış pek çok alim ve sanatçı yetişmişti. Dönemin ünlü şairi Genceli Nizami Behramşah namına Mahzenü'l-esrâr adlı ünlü eserini kaleme almıştır. Nizami eseri yazmaktan ve Behramşah gibi yüce bir hükümdara adamaktan nasıl memnun olduğunu şu ifadeler ile dize getirir. "Başı senin hükmünün altında olmayanların taçları başlarına fazladır. Her yerde başka sen sahibi sensin iki alemin canı, birliğin teni sensin. Feleğin kulağına edep öğret. Söz ışığının neşesini parlat, dünya kaftanını bir köleye giydir. İkbâl mertebesini Nizami'i bağışla...".⁹⁹ Ünlü hükümdar da şairi fazlasıyla memnun etmiş ve ona 5.000 dinar (altın) ve kıymetli

hediyeler vermiştir.¹⁰⁰

Türkiye Selçuklularına tabi olmasının ötesinde dost ve müttelik olan Fahreddin, II. Kılıçarslan'ın kızıyla evlenmiş ve bir akraba olarak bu devlet üzerine söz sahibi olmuştur. 1188'de Sultan en büyük oğlu Sivas Meliki Kutbeddin Melikşah'ın isyanı ile karşılaşınca Melik Fahreddin derhal araya girerek arabuluculuk yaptı. Baba ile oğlu karşı karşıya getirmekle suçlanan vezir İhtiyareddin Hasan'ı Erzincan'a çağırdı. Ancak vezir yolda kendisine kin besleyen Türkmenler tarafından katledildi.¹⁰¹

Behramşah, Rükneddin Süleymanşah döneminde de Selçuklulara bağlılığını sürdürmüş ve 1202 tarihindeki Gürcü seferine katılmıştı. Avnik yakınlarındaki savaşı Selçuklular kaybedince Behramşah da esir düştü (Temmuz 1202). Gürcü Kraliçesi Tamar Mengücek hükümdarına büyük saygı göstermiş, itibarını iade ettikten sonra hiçbir karşılık beklemeden serbest bırakmıştır. Bu olaydan sonra Behramşah Gazi unvanı ile anılmaya başlandı.¹⁰²

Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1219) zamanında da Selçuklu-Mengücekle ilişkileri daha da gelişti. Sultan, Fahreddin'in kızı Selçuki Hatun ile evlenince Mengücekler adeta tamamen Selçukluların uydusu haline geldiler. Behramşah bu gerçeği şu sözleriyle vurguluyordu: "Ben de cihan padişahının kuluyum. Bu günden itibaren saltanat dergahına layık olan hizmetleri yapmaya çalışacağım".¹⁰³

Behramşah zamanında Anadolu'nun en önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelen Erzincan kenti, ünlü mutasavvıf Mevlâna Celaleddin'in babası Bahaeddin Veled'i dört yıl ağırlamış, ünlü alim kendisi için inşa edilen medresede dersler vermiştir.¹⁰⁴

Mengücek hükümdarı 1225 yılında Erzincan'da öldü ve bugün Melik Fahreddin Türbesi adıyla meşhur Aşağı Ula Köyü yakınlarında gömüldü. O Türk kültürüne büyük hizmetler vermiş örnek ve seçkin bir şahsiyettir. 60 yıl gibi uzun saltanatı dönemini bir barışsever olarak Anadolu halkının dirliği ve refahı için harcamıştır. Ölümünün ardından oğlu Alaeddin Davudşah Erzincan meliki oldu. Oğullarından 35 yıl Kemah'ı yöneten Selçukşah babasından önce vefat etmiş, diğeri olan Muhammed ise Şebinkarahisar (Köğonya) hâkimi

4. Davudşah ve Erzincan Mengüceklerinin Sonu

Davudşah, melik olur olmaz babasından farklı bir politika takip etmeye başladı. Bölgede oluşmaya başlayan yeni güçlere dayanarak Selçuklulardan uzaklaşma stratejisine girdi. Gerçekte Mengüceklerin bu yöndeki gayretleri Fahreddin Behramşah'ın son dönemlerinde başladı. Fahreddin Saltukluların yerine kurulan Erzurum Selçuklu Melikliği ile yakınlaşmış ve kızlarından Melike Hatun'u Tuğrulşah ile evlendirmişti. Buna rağmen Selçuklulara bağlılığını sürdürmüştür. Davudşah ise Eyyubilerden Melik Eşref ve daha sonra da ünlü Celaleddin Harezmsah ile temasa geçerek yeni ittifak arayışlarına girdi. Ancak Melik'in yeni stratejisi çoğunluğu Selçuklu taraflısı ümera arasında sıkıntı yarattı. Onlar, Sultan Alaeddin'e müracaat ettiler. Selçuklu Sultanı melik Davudşah'ı Kayseri'ye çağırdı ve huzurunda kendisine bağlı kalacağına dair bir ahidname aldı. Yapılan anlaşmaya göre Mengücek hâkimi, Selçukluların düşmanlarına dostluk göstermeyecek devletin zaafalarını ve zayıflıklarını bildirmeyecek, tabiyet ve bağlılığını sürdürecekti.¹⁰⁶

Erzincan'a dönen Davudşah sözünü çabuk unuttu ve Erzurum hâkimi Melik Rükneddin Cihanşah'ı Konya üzerine yürümeye teşvik etti. Ona gönderdiği mektupta: "Her ne kadar

Rum saltanatının süsü ve dili hoş ise de bizim hanedanın sahip olduğu emir ve büyüklere (devlet adamlarına) sahip değiller. Makam sahiplerinin çoğu tecrübesiz hizibin elindedir. İşler iyi gitmemektedir, ülkenin her tarafı bu şekildedir, şimdi ordusu dağılmıştır. Kışın toplanması da mümkün değildir. Eğer elimizi çabuk tutarsak bu ülkeye sahip olabiliriz” demektedir. Aynı şekilde Eyyubi hükümdarı Melik Eşref’e de zengin hediyeler ile birlikte gönderdiği mektupta kendisine yardım etmesi karşılığında Kemah kalesini vermeyi teklif etti. Benzer teklifleri Celaeddin Harezşah ve İsmaili hükümdarı Alaaddin’e de yapmıştır.¹⁰⁷

Mengüceklilerin ittifak teklifini kabul eden Melik Eşref, Hacib Ali adlı emiri Erzincan’a gönderdi. Eyyubiler bir süre Davudşah’ı korudular. Ancak kendi içlerinde başlayan taht kavgaları neticesinde Eşref, Ali’yi geri çekti. Himayesiz kalan Davudşah tekrar Selçuklulara yönelmek istedi. Hatta oğlunu Konya’ya rehin gönderdi. Ancak Sultan, bütün bunlara iltifat etmedi ve emirlerine derhal Mengücek topraklarına girmesi talimatını verdi. Ardından da kendisi harekete geçti. Kendi ülkesinde kuşatılan Davudşah herhangi bir yere kaçamadı. Çaresiz Sultan Alaaddin’e teslim oldu. Selçuklular, Erzincan ve Kemah’ı güçlük çekmeden zapt ettiler. Melik Davudşah, affedilerek Akşehir ve Ilgın dirliğine gönderildi. Sultan Keykubad Erzincan eyaletinin valiliğine oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev’i atadı. Tecrübeli emir Mübarizeddin Ertokuş da şehzadeye atabek oldu (1227).¹⁰⁸

Erzincan ve Kemah’dan sonra Kögonya (Şebinkarahisar) da kısa sürede ele geçirildi. Kent hâkimi Muzaffereddin Muhammed Kırşehir emirliği ile Fırat kenarında bazı yerlerin mülkiyeti karşılığında teslim oldu. Bu şekilde Fahreddin Behramşah’ın oluşturduğu Erzincan Mengücekleri tarihe karıştı.¹⁰⁹

Mengücekliler emirleri Selçukluların idaresinde de çok etkili ve faydalı hizmetler verdiler. Kırşehir’e hâkim olan melik Muzaffereddin kenti bir ilim ve kültür merkezi haline getirdi. Pek çok medrese, okul ve mimari değeri büyük eserler yaptırdı. Selçuklu hanedanı ile saygın bir işbirliğine girdi. Bu sebepten II. Gıyaseddin Keyhüsrev Kırşehir emirinin kızına talip olmuş ve ancak uzun uğraşlardan sonra evlenebilmiştir.¹¹⁰

İlm-i Nücum, tıp, mantık, matematik gibi ilim dallarında söz sahibi olan Davudşah ise Akşehir ve Ilgın gibi küçük merkezlerde çektiği sıkıntıları dizeler haline getirerek Sultan Alaaddin’e göndermiş ve bu sahadaki maharetini göstermiştir.¹¹¹

5. Divriği Mengücekleri

Melik İshak’ın ölümünden sonra oğlu Süleyman Divriği kolunu kurmuştur. Mengüceklerin bu kolu hakkında bildiklerimiz son derece sınırlıdır. Süleyman devrinde siyasi olarak en güçlü dönemlerini yaşadıkları tahmin ediliyor. O, bir ara tüm Mengücekliler topraklarına hükmetmişti.¹¹²

Süleyman’dan sonra yerine oğlu Şahinşah geçti. Onun uzun süren hâkimiyeti döneminde Divriği gelişmeye başladı. 1180’de yaptırmış olduğu Kale Camii’nin kitabesinde kendisinden “el-Emir el- İsfehsalar el-Ecel Seyfüddünya ve’d-din” olarak bahsedilir. Yine 1196’da yapılan kendisine ait türbe kitabesinde “Gazilerin hamisi, İslam sınırlarının muhafızı kafirlerin kökünü kazıyıcı” bir zat olarak bahsediliyor.¹¹³ Şahinşah döneminde Divriği Türkiye Selçuklularına bağlanmıştır. Onun bastırdığı paralarda da bu keyfiyet açıkça görülür.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

1197-1198 yıllarında öldüğü tahmin edilen Şahinşah'tan sonra Divriği'ye iki oğlundan Süleyman'ın hâkim olduğunu görüyoruz. Diğer oğlu İshak'a ise 1247 tarihi Karatay vakfiyesinde şahitler arasında rastlıyoruz. Süleyman döneminde de kentteki kültürel gelişmeler devam etti. Divriği kalesi onun devrinde yenilenmiştir.¹¹⁴

Ne zaman öldüğü bilinmeyen Süleyman Bey'den sonra beyliğin başına oğlu Ahmedşah geçti. Onun devrinde Divriği Mengücekleri sonraları kültürel olarak en yüksek dönemlerine ulaştılar. En büyük eseri Türk sanatı ve mimari tarihinin şaheserlerinden olan Ulu Camii'dir. 1228'de tamamlanan eser taç kapısı, süslemesi ve minberi ile Anadolu Türk sanatında yeni bir çığır açmıştır. Aynı yılda Erzincan Mengücekleri tarihe karışmıştı. Divriği Mengücekleri ise çok dikkatli bir politika takip ederek varlığını sürdürebilmiş, özellikle Türkiye Selçukluları ile iyi geçinmeye gayret etmişlerdir. Ulu Cami kitabesinde de metbuları I. Alaaddin Keykubad'ın ismi geçer. Ahmedşah'ın Fahreddin Behramşah'ın kızı Turan Melek Hatun ile evlenmiş olduğunu biliyoruz. Melek Hatun Divriği'ye büyük bir Daruüşşifa yaptırmıştır ki bu uzun asırlar hizmet veren bir kurum olarak karşımıza çıkar. Yine Divriği kalesi Ahmedşah zamanında birkaç kez tamir görmüştü. Ahmedşah'ın Anadolu'da Köseadağ bozgunu ve Moğol istilalarının yaşandığı bir dönemde her şeye rağmen kenti ve emirliği koruduğu anlaşılıyor.¹¹⁵

1250 yılı öncesinde öldüğünü tahmin ettiğimiz Ahmedşah'dan sonra beyliğin başına oğlu Melik Salih geçmiştir. Ancak gerek onun dönemi ve sonrası hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmadığından Divriği Mengüceklerinin akıbetinin ne olduğunu bilemiyoruz. 1277 yılında Abaka Han Divriği'ye geldiği zaman kendisini karşılayanlar arasında herhangi bir Mengücekli beyi yoktu.¹¹⁶ Herhalde bu tarihten epey önce Divriği'deki Mengücekli hanedanı ortadan kalkmış, kent Moğol tahakkümü altına girmiştir.

Mengücekli Erzincan ve yöresine hâkim oldukları iki asra yakın bir sürede Selçuklu idari, mali, sosyal ve kültürel özelliklerini ortaya koymuş ve yaşatmıştır. Beyliğe ait pek çok mimari eser depremler dolayısıyla tahrip olup günümüze ulaşamamıştır. Ancak Divriği hala Selçuklu kent dokusunu korumaktadır.

Mengücek ilinde önemli miktarda Hıristiyan unsurun yaşadığı bilinmektedir. Ancak bu unsurlar ile Mengücekoğulları arasındaki ilişkiler hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Daha çok kentlerde oturan gayrimüslimlerin yanısıra kasaba ve köylerde Türkmenlerin etkin olduğunu söyleyebiliriz. İlerleyen yıllar boyunca kentlerde Türk nüfusu tedricen artmaya başlamış ve ilim sanat alanlarında etkili olmuşlardır.

Divriği'deki sanat harikalarını yaratanlar Ahlatlı Türk ve Müslüman ustalar idi. Edebiyat alanında 1236'da Divriği'de doğmuş olan ünlü lügatçi ve Türk dili uzmanı Fahreddin Muhammed Hoca Hasan el-Salğurî, Oğuzların Salur Türkmenlerine mensuptu. Büyük musikişinas Siraceddin Ahmed'in şöhreti Anadolu'yu aşmış Suriye'ye kadar ulaşmış, Eyyubi emirlerinin saraylarında sanatını icra etmiştir.¹¹⁷

5. SALTUKLULAR

1. Türkmen Akınları; Erzurum ve Çevresi

1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen beyliklerinden biri de Saltuklulardır. Beyliğin merkezi Erzurum idi. Bunun dışında Pasinler, İspir, Kars,

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Oltu, Tercan, Bayburt, Micinkerd, Koçmaz, Artvin kent ve kalelerinde hüküm sürmüştü. Beyliğin kurucusu Ebu'l- Kasım Saltuk'un Sultan Alp Arslan'ın komutanlarından olduğu ve Malazgirt zaferi sonrasında Erzurum ve civarını kendisine ikta ettiği ileri sürülmektedir.¹¹⁸ Ebu'l-Kasım Saltuk'un beyliğin kurucusu ve isim babası olduğu bugün şüphe götürmez bir şekilde açıklığa kavuşturulmuştur. Ancak beyliğin oluşum süreci son derece karışıktır. Beyliğin resmi olarak kuruluşunu 1071 tarihi olarak alsak bile, bize olayların gösterdiğine göre Türklerin Erzurum yöresine kesin olarak hâkim olması 1080 tarihinden sonrasına rastlar. Bu açıdan 1071 tarihi bir kesinlik ifade etmez ancak sembolik olarak kullanılabilir.

Kafkasya'nın güneybatısı ile Anadolu arasında bir geçiş bölgesi olan Erzurum yöresi Malazgirt'ten çok önceleri Türklerin akınlarıyla tanışmıştı. 1018 yılındaki Çağrı Bey'in ünlü akınından sonra, asıl taarruzlar 1040'lı yıllarda yapıldı. Bu harekât Bizans'ın Güney Kafkasya ve Azerbaycan üzerinde hâkimiyet kurma çabaları ile hemen hemen aynı zamana denk düşer. İmparatorluk doğuda Erzurum, Van, Diyarbakır yayını bir savunma kalkanına dönüştürmek için azami çaba göstermiş yeni müstahkemler kurmanın yanısıra devlet için tehdit oluşturabilecek Gürcü ve Ermeni sekeneği iç bölgelere sürmüştür. Bu dönemde yörede Ani ve Kars'ta Bağratiler, Gence ve Duvin'e hükmeden Şeddadiler, Tiflis'teki Cefer oğulları, Kür ırmağının ötesinde Gürcüler dikkati çeken beylikler idi. Türkmenler bilhassa Azerbaycan üzerinden Şeddadilerin yardımıyla Erzurum yöresine sızıyorlardı. Selçuklu şehzadeleri Kutalmış ve Prens Hasan, onların önderleriydi. Şehzade Hasan'ın 1047 yılında Zap Suyu kenarında Bizans kuvvetlerince pusuya düşürülüp şehit edilmesi Selçukluların büyük kuvvetlerle Anadolu'ya girmelerine yol açtı. Hedef Bizans'ın bölgedeki en önemli askeri üssü olan Erzurum ve civarı idi. 30.000 kişiyi bulan Selçuklu ordusu başında Tuğrul Bey'in ana bir kardeşi İbrahim Yınal ile Kutalmış vardı. Pasinler Ovası'nda Hasankale civarında 18 Eylül 1048 yılında iki büyük gücün savaşında Selçuklular galip çıktılar. Zafer, Türklere Anadolu'nun kapılarını aralarken Bizans da önemli bir askeri üssünü kaybetti.¹¹⁹

1054 yılında Tuğrul Bey, İmparatorluğun Doğu Anadolu'daki ikinci önemli garnizonu olan Malazgirt kalesine karşı bir sefer düzenledi. Sefer sonunda Malazgirt alınamamakla beraber, Van Gölü Havzası ile Erzurum bölgesi büyük ölçüde Türk denetimine girdi. Tuğrul Bey geri dönerken Samukh ve askerlerini Erzurum yöresinde bıraktı. Samukh bazı Bizanslı kuvvetlerin de kendisine katılmasıyla çok güçlendi ve Erzurum (Karin) yöresini büyük ölçüde kontrol etmeyi başardı. Ancak 1060'ların başında başlayan Bizans taarruzları Türkmenleri gerilettiler ve Azerbaycan'a çekilmelerine sebep oldu.¹²⁰

Sultan Alp Arslan, 1064 yılında Ani'yi alınca Türklerin önündeki en büyük engel de ortadan kalktı. Türkler, Kars ve civarını denetimlerine aldılar. Ancak yörede Bizans direnişi sürdü. Kuzeyden de Gürcü saldırıları başlamıştı. Bunun üzerine 1069'da bölgeye bir kez daha sefer yaparak Kars kalesini fethetti ve yöreyi Ani'yle beraber Şeddadili Minuçehr'e verdi.¹²¹

2. Beyliğin Kuruluşu; Ebu'l-Kasım ve Emir Ali

1071 Malazgirt zaferi ile Bizans güçlerinin bölgeden çekilmesi sonucu Erzurum ve yöresi de Türk hâkimiyetini kabul etti. Ebu'l-Kasım Saltuk Bey yöreyi ele geçirmek ve burada yeni bir idare kurmakla görevlendirildi. Saltuk Bey'in 1071-1072 yılları arasında Erzurum'u fethederek beyliği kurduğunu tahmin edebiliriz.¹²²

Melikşah 1074'te Gence'yi Ebu'l-Fazl'dan alıp emir Savtekin'e verince bölgede yeni bir dönem başladı. Çok sayıda Türkmen Arran'a yerleşti. Saltuklu Beyliği de bu müsait

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

ortamdan yararlandı. Ancak 1077-80 arasındaki Gürcü saldırıları sonucu Türkler Kars, Şamşvilde, Oltu ve Erzurum havalisini Bizanslı General Bakuryan'a bırakmak zorunda kaldılar. Ancak Selçuklular bölgeye müdahale ettiler. 1080 yılında Gürcülere karşı taarruz eden Emir Ahmed, Kars, Erzurum, Oltu ve çevresini kurtardı. Türk kuvvetleri Trabzon'a kadar uzandılar.¹²³

1084 yılında Arran bölgesi Yakuti'nin oğlu Kutbeddin İsmail'e verilince Saltuklular da Kutbeddin'in himayesine girmiş olmalıdır.¹²⁴

Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünün ardından Selçuklulardaki saltanat mücadelelerine katılan Kutbeddin, hayatını kaybetti. Yerine oğlu Mevdud b. İsmail atandı. Ancak çok geçmeden Mevdud da Berkyaruk'a karşı isyan etti (1100-1101). 1101 Aralığı'ndaki anlaşma ile Azerbeycan, Gence, Diyarbekir, el-Cezire ve Musul Tapar'a bırakıldı. Buna göre Doğu Anadolu'daki beylikler de Tapar'ın idaresine girdiler.¹²⁵

1103 Mart'ında Muhammed Tapar ile Sultan Berkyaruk beşinci defa savaştılar. Hoy kapısındaki savaşta Mevdud b. İsmail, Sökmen el-Kutbi ve Kızıl Arslan, Tapar'ın saflarında yer aldılar. Savaştan sonuç alınamayınca Tapar önce Erçiş'e sonra da Ahlat'a geldi. O esnada Erzurum hâkimi Emir Ali de ordugaha geldi.¹²⁶ Kaynağın zikrettiği Emir Ali, şüphesiz Saltuklu beyi olup Ebu'l-Kasım'ın oğluydu. Melikşah'ın ölümü ardından Selçuklularda yaşanan taht kavgalarına karışmamakla birlikte hamileri Kutbeddin b. İsmail ve oğlu Mevdud ile birlikte hareket etmişler, en son olarak da Tapar'ın hâkimiyetini tanımışlardı. Onların Ahlatşah Sökmen el-Kutbî gibi doğrudan askeri destek verdiği dair bir işaret yoktur. Kaynaklar Emir Ali'den bir daha bahsetmezler. Dolayısıyla onun ne zaman öldüğünü bilmiyoruz.¹²⁷

3. Ziyaeddin Gazi

Emir Ali'nin ölümünden sonra Saltuklu Beyliği'ne kardeşi Ziyaeddin Gazi hâkim oldu. Kendisi tarafından yaptırılmış olan Tepsi Minare kitabesinde geçen Mevlana Ziyaeddin Kutbül-İslam, Şemsül-mülk ve'l-ümera İnanç Beygu (?) (Yabgu) Alp Tuğrul Bey Ebu'l-Muzaffer Gazi b. Ebi'l- Kasım¹²⁸ ibareleri onun Ebu'l-Kasım'ın oğlu olduğunu açıkça ortaya koyar. Ayrıca İnanç, Alp, Tuğrul Bey gibi unvanlar ile Oğuz devlet geleneği ve düşüncesini yansıttığını söyleyebiliriz. Kale Camisi'ni de yaptıran kendisidir.

4 Gürcü Saldırıları ve Saltuklular

Bu zamanda Gürcüler III. David Ağmaşenebeli (1087-1125) liderliğinde askeri açıdan kuvvetlenmişlerdi. David, önce Aznaur feodeller ardından 1103 reformuyla kiliseyi kontrol altına aldı ve Türklerin Haçlılarla mücadelesinden de yararlanarak taarruza geçti. 1110 yılında Şamşvilde'yi alınca Kartli yöresindeki Türkmenler geri çekilmeye başladı. 1115 yılında da Rostovi düştü. Ardından Çoruh nehri boyunca harekâtın sürdüren David, Saltuk iline girdi ve Pasinler Ovası'na kadar etkili akınlar yaptırdı. Bu esnada pek çok Türk ve Müslüman hayatını kaybetti.¹²⁹

1118 yılında Kuzey Kafkasya'da bulunan 45.000 Kıpçak ailesiyle anlaşıp çoğunluğu onlardan müteşekkil 40.000 kişilik bir ordu kuran David daha da güçlenmişti. O, 1120 yılında büyük bir saldırı başlattı. Kısa sürede Kabala, Şirvan ve Berda düştü. Azerbeycan tehdid altındaydı. Türkler Sultan Mahmud'a müracaat ettiler. O'nun emriyle Artukoğlu İlgazi ve Erzen beyi Togan Arslan Gürcülere karşı sefere çıktılar. İlgazi, Saltuk iline girdi ve veziri

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

ile kadıyı Erzurum'da bırakıp askerleriyle Kars yönünde hareket etti. O, Tiflis'e yarım gün mesafede Gürcülerin saldırısına hedef oldu ve müthiş bir mağlubiyete uğradı. Bu sırada Azerbeycan meliki Tuğrul ve Şemsüddeve Togan henüz Tiflis'e ulaşmamışlardı. Kaynaklardan anlaşılacağı üzere Saltukluların bu sefere katıldıklarına dair bir işaret olmadığı gibi, Erzurum hâkiminin de kim olduğu belirtilmemiştir.¹³⁰

Davit 1122 yılında Tiflis'i ele geçirdi ve başkent yaptı. Şimdi Gürcüler, bölgenin en önemli gücü haline gelmişlerdi. Aynı yılda Selçuklu Azerbeycan meliki Tuğrul, (Gence, Aras, Arran) ise aralarındaki savaşa son vererek Sultan Mahmud'a boyun eğdi. Ardından 1123 yılında Gürcülere karşı büyük bir taarruz başlatıldı. Şirvan alındı ve Şemahi'ye girildi. Ancak daha ileri gidilemedi. Türklerin çekilmesi üzerine Davit süratle Şirvan'a hareket etti. Bölgeyi ele geçirdikten sonra güneye döndü. Saltuk iline ait Göle ve Pasinler'e hâkim oldu. Ardından da 20 Ağustos 1123'te en önemli kenti Ani'yi aldı.¹³¹ Müslümanlar şaşkınlık içindeydi. Hiçbir güç Gürcüleri durdurmaya muvaffak olamıyordu. Saltuklular da güçlü düşmanlarını kızdırmak istemiyordu. Kaynağın belirttiğine göre Ani hâkimi Ebu'l-Esvar, kenti, önce 60.000 dinar karşılığında Saltuklulara teslim etmek istemiş fakat Erzurum hâkimi hareket etmekte tereddüt edince Gürcüler, halkın da yardımıyla Ani'ye sahip olmuşlardır.¹³²

Ani'nin kaybedilmesiyle Saltuklular, büyük bir tehdit altına girmiş olsalardı da 1125 yılında Kral Davit'in ölümü onları kurtardı. 1126 yılında Sencer'in emriyle harekete geçen Türkmenler Ani'yi geri aldılar ve Gence emiri Fazlun'a verdiler. Emir Gazi'nin bu sefere destek verdiği açıktır.¹³³ Aynı dönemde Mardin hâkimi Hüsameddin Timurtaş, Emir Gazi'nin kızıyla evlenmiş ve iki hanedan arasında sağlam dostluk kurulmuştur. Emir Gazi'nin kızıdan daha sonra babasının yerine Mardin hâkimi olan Necmeddin Alpi, Emir Cemaeddin Serbi, Hediye Hâtun ve Samsamüddin Behram dünyaya gelmiştir.¹³⁴

Emir Gazi 1131 yılında Duvın'i alan Gürcülerin kendi ülkesine girmesini önlemiş ve onları geri püskürtmeyi başarmıştır. Onun 1132'de öldüğü tahmin edilmektedir.¹³⁵

5. İzzeddin Saltuk

Emir Gazi'den sonra beyliğin başına Emir Ali'nin oğlu II. İzzeddin Saltuk geçmiştir. Onun uzun hâkimiyeti döneminde Saltuklular bazı sıkıntılar yaşamışsa da ayakta kalmayı başarmışlardır. Bu dönemde Gürcülerin etkinliği azalmıştı. Buna karşın metbuu oldukları Irak Selçukluları içinde şehzadeler arasında bitip tükenmez taht mücadeleleri yaşanmıştır. Güney'den de Musul hâkimi İmadeddin Zengi, Anadolu'daki Türkmenler üzerine yoğun baskı politikası uygulamaktaydı. Bu ortamda Sultan Mesut, kardeşi Selçuk-Şah'a Erzurum'a kadar olan beldelerin hâkimliğini verdi. Selçuk-Şah 1137-8 yıllarında Bitlis ve Ahlat'ı kuşatmışsa da ele geçirememiş, dolayısıyla Saltuklu ili de bir tehlikeden kurtulmuştur.¹³⁶

İzzeddin Saltuk, dış saldırılara karşı komşu Türkmen beylikleriyle olan bağlarını kuvvetlendirmek yönünde politika takip etti. Bu doğrultuda kızlarından en meşhuru Şahbanu'yu Ahlat-şah II. Sökmen ile evlendirdi. 1154'te bir kızını da Ani hâkimi Fahreddin Şeddad ile nişanladı. Ancak bir süre sonra kararı değiştirip bu kızı Erzen hâkimi Fahreddin Devletşah ile evlendirdi. Aldatıldığını düşünen Ani hâkimi, Saltuklulara tuzak kurdu. Gürcülere karşı koyamayacağını söyleyerek İzzeddin Saltuk'u teslim alması için kente davet etti. Saltuklu Emiri Ani'ye yaklaştığı zaman da yakındaki Gürcü Kralı Dimitri'yi Türkmenler üzerine saldırttı. Baskına uğrayan Saltuklular çok kayıp verdiler. Başta

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

İzzeddin Saltuk olmak üzere pek çoğu esir düştü. Olay bölge emirleri arasında büyük bir şaşkınlık ve üzüntüye neden oldu. Ahlat'tan, Diyarbekir'e, Musul'dan Suriye'ye kadar Türkmen emirleri Gürcü kralına mektuplar yazarak Saltuklu emirinin serbest bırakılmasını istediler. Sonunda da Gürcülerin istediği 100.000 dinar toplanıp İzzettin Saltuk ve esirler kurtarıldı. Emir ve askerleri Erzurum'a döndüler.¹³⁷ Kaynaklar Saltuklu emirinin kurtarılmasında kızı Ahlatşah II. Sökmen'in hanımı Şahbanu Hatun'un önemli rol oynadığı üzerinde dururlar.¹³⁸

Emir Saltuk 1153 yılında Kars'ı almış ve burayı Kıpçak istilasından kurtarmıştı. Ani önlerinde esir düşmesine karşın Kars Türkmenler elinde kaldı. Bu arada Musul Atabeki Kutbeddin'in veziri de olan büyük alim Cemaleddin Ebu Cafer Muhammed b. Ali dokuz bin dinar göndererek Gürcüler tarafından yıkılmış olan surunu onartmıştır.¹³⁹

Fahreddin Şeddad 1155 yılında Ani'deki hâkimiyetini kaybetti. Ayaklanan Ermeni Papazları kenti ele geçirdiler ve iktidar Fahreddin'in kardeşi Emir Fadlun'a verdiler. 1161 yılında Papazlar, bu kez Fadlun'a karşı çıktılar ve Gürcüler kenti almaya davet ettiler. Kral Georgi Ani'yi çok kısa süren bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Büyük bir katliam ve yağmalamanın ardından kenti Gürcü yönetimine aldı ve valiliğine İvan Orbelian'ı atadı. Bu suretle Ani'deki Şeddadî hâkimiyeti tarihe karışmış oldu.¹⁴⁰

Ani'nin kaybedilmesi bölgede büyük bir infial ve telaşa sebep oldu. Sökmenli hükümdarı II. Sökmen liderliğinde kurulan ittifaka Saltuklu hükümdarı İzzettin Saltuk da katıldı. Müttefik kuvvetler Temmuz-Ağustos 1161 tarihinde Ani'yi kuşattılar. Türklerin geldiğini haber alan Gürcü Kralı Georgi, derhal kentin yardımına koştu. Türkmenler iki ateş arasında kalmışlardı. Ancak asıl yenilgi İzzeddin Saltuk'un Gürcülerle savaşmadan geri çekilmesi sonucu geldi. Müttefik kuvvetler bozgun halinde kaçtılar. Bu savaşta en büyük kaybı II. Sökmen verdi. Kaynağın ifadesine göre 7.000 savaşçısını kaybetmişti.¹⁴¹

Ani zaferinin ardından Gürcüler ertesi yıl 1162'de bu kez Duvin'e (Dübeyl) saldırdı. Kenti alıp çevresini yağmaladılar. 10.000 kadar Türk ve Müslüman katlettiler. Esir aldıkları Müslüman kadınları da çirliçiplak soyup Tiflis'e gönderdiler. Onları bu zelil halden yine Gürcü kadınları kurtardı. Saldırganlara karşı bu kez Azerbaycan Atabeki İldeniz liderliğinde büyük bir ordu hazırlandı. Selçuklu- Türkmen ordusu 1163'te Gürcü hâkimiyeti altındaki topraklara büyük bir saldırı başlattılar. Kentler ve beldeleri tahrip ettiler. Bir çok talan yaptılar ve esir aldılar. İldeniz ile beraber Ahlat-şah'ı II.Sökmen ve Erzen hâkimi I. Devletşah ve Meraga hâkimi İbn Aksungur'un katıldığı bu harekâta Saltukluların ismi geçmemektedir. Ancak onların bu sefere katkı yaptıklarını tahmin edebiliriz.¹⁴²

Saltuklu hükümdarlarının Türkiye Selçukluları ile de iyi ilişkiler kurduğu anlaşılıyor. Gerek Irak Selçukluları gerekse Danişmendlilerin siyasi ve sosyal çalkantılar yaşadığı bir ortamda İzzettin Saltuk, kızlarından birini de Anadolu'nun en güçlü hükümdarı II. Kılıçarslan ile evlendirdi. Ancak yolda gelin alayı Danişmendlilerin saldırısına uğradı ve Yağlıbasan Saltukluların kızını yeğeni Kayseri hâkimi Zünnun ile evlendirdi. Bu sebepten Kılıçarslan ile Yağlıbasan arasında savaş çıkmış, Danişmendli emiri mücadeleye sırasında hayatını kaybetmiştir.¹⁴³

İzzettin Saltuk 1168 yılı Nisan ayında vefat etmiş ve yerine oğlu Melik Muhammed geçmiştir. Saltuklu hâkimi adaletli, tebasına karşı müşfik bir hükümdar olarak tanınmıştır. Müslümanlar kadar Hristiyanlar da onun hâkimiyetinden memnundu. İzzettin zamanında Saltuklular, Irak Selçukluları'na tabi idiler. Beyliğin sınırları Erzurum, Tercan, Bayburt,

Micinkert, Kars, İspir, Oltu, Ardahan ve Artvin'e kadar uzanıyordu.¹⁴⁴

6. Saltukluların Gerilemesi ve Yıkılışı; Nasıreddin Muhammed, Mama Hatun ve Melikşah

İzzettin Saltuk'tan sonra Saltuklular gerileme sürecine girdiler. Yeni hükümdar Melik Muhammed, Gürcülerin Ani'yi 1174 yılında kesin olarak ele geçirmelerine engel olamadı.¹⁴⁵ Onun döneminde bölgede Azerbeycan Atabekleri ve Sökmenlilerin güç kazandığını görüyoruz. Anadolu'da ise Türkiye Selçukluları hızla yükseliyordu. Azerbeycan Atabeyi Kızıl Arslan'ın Saltuklular üzerinde büyük bir etkisinin olduğu anlaşılıyor.¹⁴⁶

Melik Muhammed devrinde de Gürcü saldırıları sürdü. 1179-80 tarihinde Saltuklulara mensup Türkmenler ile Germiyanlılar bu saldırılara karşılık olarak akınlarda bulundular. Gürcülere zarar verdiler.¹⁴⁷

Gürcüler 1189'dan sonra Saltuklu ülkesine saldırdılar. İspir, Oltu, Pasinler'i ele geçirip Erzurum'a kadar geldiler. Şehri kuşatıp etrafı yağmaladıktan sonra geri döndüler. Bu seferde Gürcülerin başında Kraliçe Tamar'ın 1189'da evlendiği Osetya Kralı'nın oğlu Davit vardı.¹⁴⁸ Gürcülerin bu saldırılarının sebebini Kraliçe Tamar'ın 1185-86 yılında evlendiği Rus asıllı Georgi'nin bir süre sonra saraydan kovulmasını hazmedememesi ve Saltuklular'dan destek görerek ülkeye girip ayaklanma başlatması olarak tahmin edebiliriz. Rus prensi 1193'te bir kez daha şansını denedi. Bu kez Azerbeycan Atabeki'nden aldığı destekle harekete geçtiyse de mağlup oldu ve kayıplara karıştı.¹⁴⁹ Belki de Düstürü'l-Cami müellifinin "1193'te Emir-i Gürc Erzurum'a girdi" ibaresiyle kastettiği kişi Georgi idi.¹⁵⁰

Bu dönemde Saltuklu tarihi ile ilgili bilgiler çok mahdud ve bir o kadar da karmaşıktır. Zira bir İslâm kaynağına göre 1191 yılında Saltuklu tahtında Mama Hatun adlı bir kadın hükümdar vardı. II. İzzettin Saltuk'un kızı olan Mama Hatun sözü edilen yılda Erzurum Melikesi olarak Malazgirt'te Sökmenli Beg-timur'u kuşatmış olup Eyyubi şehzadelerinden Takiyyüddin Ömer'e yardım amacıyla Ahlat'a bir sefer yapmıştı. Yine bir diğer kaynak, Mama Hatun'un 1201'de de Saltuklu melikesi olduğundan bahis ile onun Eyyubi hükümdar Melik Adil ile iyi ilişkiler içinde olduğunu kaydeder. Rivayete göre o tehdit altındaki saltanatını kurtarabilmek için bir Eyyubi şehzadesiyle evlenme düşüncesindeydi. Ancak bu gerçekleşmeden Saltukluların başına Muhammed'in oğlu Melikşah geçmiştir.¹⁵¹

Bu dönemde İzzettin Saltuk'un torunlarından olan Muzafferüddin'in Kraliçe Tamar ile evlenmek üzere Tiflis'e gittiğini ve Kraliçe'nin sarayında bir süre yaşadığını görüyoruz. Tarihçilerin ittifak ettiği görüşe göre Muzafferüddin büyük olasılıkla Nasıreddin Muhammed'in oğlu idi ve Saltuklu ilinde bir yörenin (belki Ardahan, Artvin) hâkimi bulunuyordu. O Gürcüler nezdinde büyük bir kabul görmekle beraber Tamar ile evlenmeden Erzurum'a geri gönderilmiştir.¹⁵² Bu tür olaylar, artık Saltukluların büyük ölçüde Gürcü nüfuzu altına girdiğini gösterir.

Gerçekten de Gürcüler 1194'te Irak Selçuklularının tarihe karışmasından sonra yörede askeri açıdan büyük bir etkinliğe sahip oldular. 1195'ten sonra Şemahi, Şirvan ve Gence Gürcülerin eline geçti. Diğer yandan Duvin ve Çoruh kıyılarına da küçük akınlar ile sızma teşebbüslerinde bulunuyorlardı. Öte yandan Saltukluların müttefiki olan Artuklu ve Sökmenliler, Eyyubilerin tehdidi altında yok olma tehlikesi içindeydiler. Saltuklular için de Gürcü hâkimiyetini tanımaktan başka bir seçenek kalmıyordu.¹⁵³

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Nasıreddin Muhammed ve Mama Hatun dönemlerinde Saltuklu ilinde mimarî ve kültürel gelişmelerin yaşandığını görüyoruz. Erzurum'daki Ulu Cami Melik Muhammed tarafından yaptırılmıştı. Yine Tercan'daki Mama Hatun'un dönemine ait bir yapı olan kervansaray bölgede canlanan ticari ve ekonomik aktivitelere bir delil niteliğindedir.¹⁵⁴

7. Saltukluların Sonu

Doğu Anadolu'da artan Gürcü ve Eyyubi nüfuzu Anadolu'nun güvenliği açısından Türkiye Selçuklularını son derece rahatsız ediyordu. Bu dönemde Gürcülerin heves ve istekleri Selçukluların merkezi Konya'da yankılanıyordu.¹⁵⁵ Sultan Rükneddin Süleyman Şah devleti tek bir idare altında topladıktan sonra 1202 yılında Gürcülere karşı sefere çıktı. Bu sefer için yapılan çağrıya sultanın kardeşi Elbistan meliki Mugiseddin Tuğrul-şah'ın yanısıra Mengücek ülkesinden Erzincan hâkimi Fahreddin Behramşah uymuş ve bu şekilde beyliğini kurtarmıştı. Saltuklu hâkimi Melikşah ise Gürcülerden çekindiği için isteksiz davranmıştır. Selçuklu ordusu Erzurum önlerine geldiği halde bu tutumu sürdüren Melik, Sultanı çeşitli bahaneler ile oyalamaya çalışmış, askeri destek vermekten çekinmiştir. Bunun üzerine Sultan Rükneddin, derhal Saltuklu melikini tutuklatmış ve ona ait yerleri Mugiseddin Tuğrul-şah'a vermiştir. Tuğrul-şah'ın Erzurum meliki olması dolayısıyla da artık Saltuklular tarihe karışmıştır. Yalnız bu hanedanın bakiyeleri Pasinler (Micinkert) ve Çemişkezek'te bir süre daha hüküm sürmüşlerdir.¹⁵⁶

Saltuk ili 1230'a kadar Meliklik olarak Selçuklu şehzadeleri Mugüsedin Tuğrul-şah ve oğlu Cihanşah tarafından yönetilmiş, sözü edilen tarihte de Türkiye Selçuklu topraklarına katılmıştır. Moğol hâkimiyeti altında da Erzurum ve çevresi Anadolu'nun bir parçası olarak Türkiye Selçuklu idaresinde kabul edilmiştir.¹⁵⁷

Saltuklular devrinde mimari, sanat ve kültür alanında önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. Ekseriyeti Erzurum ve civarında olan mimari eserlerin en seçkinleri Kale Cami, Tepsi Minare, Ulu Cami, Üç Kümbetler, İspir'deki Kale Cami, Artvin'deki İki Kümbet, Tercan'da Mama Hatun Kervansarayı, Türkler'in sanat zevki ve sentezci ruhunu yansıtır. Sultuklular bu tür eserler ile yörenin sosyo-kültürel olarak Türkleşmesine önemli katkı yaparken, sanat anlayışında ortaya koydukları yeni bir tarz ile sonraki devirlere model olmuşlardır. İlim, edebiyat ve müzik alanında da Receb b. Karaca, Muhammed b. Hüseyin, Darirî ve tabib Ekmeleddin gibi gibi üstadlar yetişmiştir. Erzurum ve yöresi bugün bile hala izlerine rastladığımız, Hazar ötesinden ve Türkistan'dan ozan ve şairlerce taşınan ve çoğu göçebe ruhunu yansıtan folklorik ve etnolojik zenginliğe daha Saltuklular zamanında ulaşmıştır. Kentlerde Ahi kültürü ve geleneği etkindi. Köy ve kırsalda ise çoğunluğu ise Haydarî ve Kalenderî olan Türkmen babaları hâkimdi. Bunun yanında Saltuk ilinde diğer etnik ve dini unsurlar da barış içinde yaşamışlardır.¹⁵⁸

6. SÖKMENLİLER (AHLATŞAHLAR)

Sökmenli Devleti 1100-1207 yılları arasında Ahlat merkez olmak üzere Van, Erciş, Bargiri, Tatvan, Malazgirt, Muş ve Sason civarında hüküm sürmüştür.

Genelde Van Gölü Havzası olarak adlandırılabilir bu bölge, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya en kolay geçit veren coğrafi bir özellik gösterir. Yöre tarih boyunca ağırlık olarak Anadolu coğrafyasının bir parçası olarak görülmüştür. Sasani ve Bizans hâkimiyetinin ardından yöreye 640'tan sonra hâkim olan Müslüman Araplar, buradaki etnik

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

ve dini çeşitliliği arttırmışlardır. 1046'ta Ahlat'tan geçen Nâsır-ı Hüsrev kentte Arapça, Farsça ve Ermenice olmak üzere üç ayrı dil konuşulduğunu vurgularken, Van'da ise Hıristiyan ve Müslümanların inançları gereği çarşılarda koyun etinin yanı sıra domuz etinin de satıldığını, dükkanlarda kadın ve erkeklerin çekinmeden şarap içtikleri üzerinde durur.¹⁵⁹

Türklerden önce yörede yerel Ermeni Prensiği vardı. Türk akınları başlayınca İmparatorluk orduları 1022'de Van Gölü Havzası'na (Vasपुरagan) girdiler ve yöre Bizans'ın bir eyaleti oldu. Bu eyaletin merkezi Van, eyalete dahil edilen kentleri ise Hoşap, Malazgirt, Erciş ve Bargiri olarak görülmüştür. Bizans İmparatoru, Vasil Senekarim ile yaptıkları anlaşma ile Ermenilerin büyük bir kısmını Kapadokya ve Kilikya'ya nakletti. Bu suretle yöredeki etnik yapı önemli ölçüde değişti.¹⁶⁰

Çağrı Bey 1016-21 yılları arasında gerçekleştirdiği ünlü yürüyüşünde 1018 yılında Anadolu'ya Van Gölü'nün kuzeyinden girmiştir. Ünlü Selçuklu lideri Van Gölü Havzası'nı baştan başa dolaştığı, talan ve yağma yaptığı halde karşısına herhangi bir güç çıkmamıştı. İşte Bizans'ı telaşlandıran ve sınırlarda tedbir almaya yönelten bu akın olmuştur.¹⁶¹

Çağrı Bey'den sonra yöreye yoğun Türkmen akınları 1040'tan sonra başladı. Bu dönemde Anasioğlu, Boğa ve Mansur liderliğinde Yabgulu Türkmenleri kitleler halinde Van Gölü'nün kıyısından Anadolu'ya girmişler, harekâtlarını Diyarbakir ve Musul'a kadar uzatmışlardır.¹⁶²

Tuğrul Bey 1054'te yöreye geldi. Malazgirt'i alamamakla beraber Ahlat, Van, Erciş, Adilcevaz ve Besni, Selçuklu hâkimiyetini tanıdı. Bu tarihten sonra Türk varlığı etkisini hissettirmeye başladı.¹⁶³

Sultan Alp Arslan devrinde Ahlat, Türkmen emirlerinin Anadolu'ya karşı girişilen akın ve gazalarda önemli bir üs haline geldi. Afşin, Ahmedşah ve Sanduk gibi ünlü emirler karargâhlarını burada kurdu. Yöre aynı zamanda Türk tarihinin olduğu kadar dünya tarihi için de dönüm noktası olan Malazgirt Savaşı'na da tanıklık etmiştir. Bu açıdan da ayrı bir önem arzeder.¹⁶⁴

Malazgirt Zaferi'nin ardından bir süre Selçuklulara tabi Mervanilerin elinde kalan Ahlat ve yöresi, 1085 yılında Sultan Melikşah döneminde Diyarbakir'in alınması ile Sanduk ve Dilmaçoğlu Mehmed Bey tarafından zapt edildi. Yöre Diyarbakir eyaletine bağlı olarak yönetildi.¹⁶⁵

Melikşah'ın 1092'de ölümü ile Melik Tutuş'un saltanat iddiası ile isyan etmesi Ahlat ve yöresine tekrar Mervanilerden bir emirin hâkim olmasına yol açtı. Bu durum 1100 tarihine kadar sürdü. Zikredilen tarihte Sökmen el-Kutbî Ahlatlıların daveti üzerine Azerbaycan'dan geldi. Ahlat merkez olmak üzere Van Gölü Havzası'nda Sökmenli Beyliği'ni kurdu.¹⁶⁶

1. Sökmen El-Kutbî

Beyliğin kurucusu olan Sökmen, Azerbaycan meliki İsmail Kutbeddin'in gûlamıydı. 1084 yılında İsmail, Sultan Melikşah tarafından Azerbaycan melikliğine atandığı zaman, Sökmen de efendisi ile beraberdi. İsmail ile Sökmen 1092 yılına kadar Azerbaycan'da kaldılar ve iyi yönetimleriyle Müslümanların olduğu kadar Hıristiyanların da sevgisini kazandılar. Kutbeddin 1093 yılında İsfahan'da öldürülünce Sökmen de oğlu Mevdud'un hizmetine girdi.¹⁶⁷

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Sultan Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'ı Azerbaycan meliki olarak atayınca Sökmen de Mevdud ile beraber Tapar'a tabi oldu. Muhammed Tapar, 1099 yılından itibaren saltanat davası ile ortaya çıkınca, Sökmen el-Kutbî'nin yıldızı parlamıştı. O'nun, kardeşi Berkyaruk ile mücadelesinde Sökmen gibi emirlere ihtiyacı vardı. Tapar'ın, Mayıs 1100'de Hemedan yakınlarında Berkyaruk'u yendiği tarihte, Sökmen'e Ahlat ve yöresini ikta ettiği anlaşılıyor.¹⁶⁸

Sökmen, Ahlat hâkimi olduktan sonra da efendisine sadakatle hizmet etti. 1101 Nisan'ında Muhammed Tapar'ın mağlup olması üzerine bu kez Melik Mevdud b. İsmail isyan etti. Sökmen el-Kutbî'nin eski efendisi ile Berkyaruk'a karşı düzenlenen bu isyanda yer alması muhtemeldir.¹⁶⁹

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar 1101 yılında üç kez savaşmışlardı. Selçuklu Devleti bu savaşlardan çok zarar görmüş, çok sayıda can ve mal kaybı olmuştur. Üçüncü defa karşılaşmalarının sonunda iki taraf da artık anlaşmaya karar verdiler. Anlaşma gereğince Berkyaruk sultan, Muhammed ise melik unvanına sahip olacak, Gence, Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezire ve Musul Muhammed'in hâkimiyetinde olacaktı. Anlaşma çok geçmeden Melik Muhammed tarafından bozuldu. İki taraf 1102 başında dördüncü kez Rey yakınlarında karşılaştı. Muhammed Tapar bozguna uğradı ve İsfahan'a sığındı. Uzun süren mücadelelerden, her iki tarafın emirlerinin ihaneti neticesinde bir sonuç alınamadı.¹⁷⁰

Bu arada Kürboğa, Azerbaycan'daki isyanı bastırmış ve Hoy'a kadar gelmişti. O'nun burada Sökmenli ülkesine gireceği aşikardır. Ancak ömrü buna yetmedi ve Hoy'da öldü. Ahlat ve yöresi onun işgalinden kurutuldu.¹⁷¹

Son yenilgi ile zor durumda kalan Muhammed Tapar'ın imdadına Azerbaycan hâkimi Melik Mevdud b. İsmail yetişti. Mevdud, babası İsmail'in Berkyaruk tarafından öldürülmesini bir türlü affetmemişti ve intikam için fırsat kolluyordu. O, Tapar'ın zor durumda olduğunu öğrenince harekete geçti ve onu Azerbaycan'a çağırdı. Aynı zamanda Mevdud'un kız kardeşiyle evli olan Tapar da Azerbaycan'a hareket etti. Ancak Mevdud, 27 Aralık 1102'de beklenmedik bir şekilde ve genç yaşta öldü. Yine de askerleri Tapar'a katılmakta tereddüt etmediler. Bunlar arasında Ahlat hâkimi Sökmen el-Kutbî, Yağısıyan oğlu Muhammed ve Kızıl Arslan da vardı. Berkyaruk'un Azerbaycan üzerine yürümesini takiben, iki taraf 1103 Mart'ında beşinci defa karşı karşıya geldiler. Hoy kapısı önünde yapılan savaşta Tapar bir kez daha mağlup oldu ve Sökmen el-Kutbî ile birlikte Erciş'e, ardından da Ahlat'a çekildi. Burada bir süre kaldıktan sonra Ani üzerinden Tebriz'e gitti.¹⁷²

Efendisi Mevdud'un ölmesi ile Sökmen el-Kutbî, Selçuklu tarihinde ön plana çıkma fırsatı bulmuş, bu arada beyliğini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Muhammed Tapar'ın harekâtına tam destek veren Ahlatşah, kısa sürede melikin en güvendiği ve sadık emiri haline gelmiştir. Berkyaruk ile Muhammed 1104 Ocak ayında bir kez daha anlaşdı. Bu anlaşma ile Sökmen'in sahip olduğu Van Gölü Havzası Tapar'ın hâkimiyet sahasında kaldı.¹⁷³

Sökmen el-Kutbî, Muhammed Tapar'ın Musul seferine de katılmıştır. Ardından 1105 yılı başında sultan Berkyaruk'un ölümüm haberi gelince birlikte Bağdad'a gittiler. Şubat 1105'te Bağdad'a giren Tapar'a Sökmen el-Kutbî eşlik ediyordu.¹⁷⁴

Gücü ve şöhreti gittikçe artan Ahlat hâkimi, 1107 yılında Hille hâkimi Sadaka b. Mezyed üzerine yürüyen Türkmen emirleri arasında olmalıdır. Uzun ve çetin mücadellerden sonra

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Sadaka öldürülmüş, Türklerin Bağdad'daki hâkimiyeti güçlenmiştir. Zaferin ardından Sökmen, Tapar tarafından Musul'a emir Çavlı'nın üzerine gönderildi. Çavlı davet edildiği halde Sadaka ile savaşa katılmamıştı. Emir Mevdud'un idaresinde Musul kuşatılmış ve Sökmen'in de üstün gayretleri ile ele geçirilmiştir (1108).¹⁷⁵

Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a yaptığı hizmetlerin ardından ülkesine dönen Sökmen, Diyarbakir'in en büyük kenti Meyyafarikin'i (Silvan) kuşattı ve birkaç ay süren bir kuşatmanın ardından kent, Haziran 1109'da düştü. Bu başarı Sökmen'i bölgedeki Türkmen beyleri arasında birincil bir konuma getirirken, beyliğin sınırları da Diyarbakir'e kadar uzandı.¹⁷⁶

Ahlatşah Sökmen, 1111 yılında Tapar'ın emriyle ve emir Mevdud'un idaresinde Haçlılara karşı harekete geçtiğinde Azerbaycan'ın bir kısmına da hâkim bulunuyordu. İdare Mevdud'da olmasına karşın orduda Sökmen'in sözü geçmekteydi. Sultanın ordusu Urfa ve Tell Başir'i kuşatmış, ancak emirler arasında birlik olmaması Sökmen el-Kutbî'nin hastalığı sebebiyle başarılı olamamışlardır. Ardından müttelik kuvvetler Haleb'e yöneldiler. Şehir önlerine geldiklerinde Sökmen'in hastalığı arttı. O, ülkesine dönmek istedi. Ancak yolda Bâlis civarında öldü. Askerleri cenazesini tabuta koyarak taşıdılar ve Yolda Artuklu İlgazi'nin askerlerinin saldırısına başarıyla karşı koyup, Ahlat'a sağ salim ulaştırdılar. Sökmen'in ölümü ile Meraga hâkimi Ahmedil, Ahlat ve yöresini sultan Muhammed Tapar'dan istemiş ise de arzusuna ulaşamamıştır.¹⁷⁷

2. Zaireddin İbrahim (1112-1127)

Sökmen'in ölümünden sonra Ahlatşahlar nüfuz ve toprak kaybetmeye başladılar. Yerine geçen oğlu İbrahim ilk zamanlarda beyliği toparlayacak ortam bulamadı. İhtiraslı fakat kabiliyetsiz olduğu anlaşılan annesi İnanç Hatun'un devlet işlerine müdahalesi, genç emiri daha da zor durumda bırakıyordu. Hatalı kararlar verilmesi sonucu Meyyafarikin'de düzen bozuldu ve Sökmenlilere karşı hoşnutsuz ortam gelişti. Selçuklu sultanı Tapar, olayın daha da büyümemesi için has emirlerinden Karaca es-Saki'yi Meyyafarikin'e gönderdi. Ancak onun çabaları da huzursuzluğu gidermeye yetmedi. Kent bakımsızlıktan harap oldu. Yollar ve konaklar eşkıyanın eline geçti. Artuklu Necmeddin İlgazi, Tapar'ın ölümü üzerine Meyyafarikin'i yeni hükümdar Sultan Mahmud'dan istedi. İstek kabul edildi ve İlgazi, Ağustos 1118'de kente girdi. Sultan, 1121 yılında da kentin ıkta menşurunu gönderdi. Böylece Meyyafarikin'de Artuklu hâkimiyeti başladı.¹⁷⁸

Azîmi'deki kayda göre, İbrahim Bey 1124 yılında Bitlis hâkimi Togan Arslan ile savaşmış ve mağlup edilen Dilmaçoğlu Bitlis'e çekilmiştir.¹⁷⁹

Ahlat hâkimi 1125'te Gürcülere karşı diğer Türkmen emirleri ile beraber sefere çıktı. Kral David ile savaşan İbrahim Bey mağlup olmaktan kurtulamadı ve ordusu büyük kayıp verdi.¹⁸⁰

İbrahim Bey, bu mağlubiyetten sonra fazla yaşamadı ve 1126 yılında vefat etti. Yerine ise kardeşi Yakup, bir diğer rivayete göre Ahmed halef oldu.¹⁸¹

3. Ahmed (1127)

Sökmenli tahtında on ay kadar bulunan Ahmed'in siyasî ve askerî faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. İbnü'l-Ezrâk'ta geçen bir kayda göre Ahmed'in kızı

Zeynep Hatun Artuklulardan, Necmeddin Alpı ile evliydi ve 1171'de öldüğü zaman kendisi için büyük bir taziye töreni düzenlenmiştir.¹⁸²

4. Nasıreddin Muhammed Sökmen (1128-1185)

Küçük yaşta tahta çıkan Sökmen'in ilk yıllarında beyliği büyük annesi İnanç Hatun yönetmeye kalkmış, beyliğe müdahalesi emirler arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır.¹⁸³

Sökmenliler iç huzursuzluklar içindeyken, bölgede önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Musul hâkimi İmadeddin Zengi ile Artuklular el-Cezire üzerinde mücadele halindeydiler. 1131 yılında sultan Mahmud'un ölümü ise bölgedeki vaziyeti değiştirmiştir. Sökmenli emirleri 1133'te İnanç Hatun'u öldürerek beylik içerisindeki ikiliğe son verdiler. Bu olaydan sonra Sökmenli Beyliği toparlanma dönemine girdi. Bu sırada İmadeddin Zengi Âmid'e kadar gelmiş ve yöredeki emirleri tehdit etmiştir. 1135'te beyliğe karşı asıl tehdit bizzat Irak Selçuklu hükümdarı Mesud'dan geldi. Sultan, Sökmen iline göz dikmişti. O, Sökmenlilerin kendisine muhalefet ettiğini düşünüyordu. Saldırıları üzerine İbrahim Bey, ülkesini terk etti. Mesud'un Sökmen ilini istila ettiği anlaşılıyor. Nihayet İbrahim Bey, ağır hediyeler vererek kendisini affettirdi ve tekrar eski yerine döndü. Sultan da Bağdad'a gitti.¹⁸⁴

1137 yılında melik Selçuk, Fars valisi Mengübars'a karşı Gürşende Savaşı'ndaki yararlarından dolayı sultan Mesud tarafından Bitlis ve Ahlat yöresinin hâkimliği ile ödüllendirilmişti. Yöreye gelen Selçuk ile Sökmen ve Togan Arslan mücadele ettiler. Selçuklu şehzadesi Ahlat ve yöresine bir süre hâkim olduysa da, ahaliye kendisini sevdirememiş, neticede Erzen hâkimi Hüsameddin Kurtî'ye mağlup olarak bölgeden ayrılmıştır.¹⁸⁵

Sasonlular 1138'de Sökmen'i bir sefer sırasında esir aldılar. Anlaşıldığına göre Ahlatşah, Sasonlular üzerine yürümüş ve onlardan birkaç kale almıştı. Sökmen, Hüsameddin Timurtaş'ın aracı olması ve Hüveys'in verilmesi karşılığında serbest kalmıştır (Ocak 1139).¹⁸⁶

Musul hâkimi atabeg İmadeddin Zengi, 1142-43 yılları arasında Sökmen iline kadar uzanan geniş çaplı bir harekâta girişti. Sefer sonunda Hizan, Maden, Ayrun, Katlis ile beraber Diyarbekir bölgesinde bulunan Hani, Siirt, Cebel-i Cur (Çapakçur) ve Zülkarneyn'i ele geçirdi. Ahlatşahlar da İmadeddin'e boyun eğdiler. Hatta emir Sökmen'in kızlarından birini Zengi ile evlendirdiği anlaşılıyor.¹⁸⁷

1145 yılında da Mardin hâkimi Hüsameddin Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alpı, emir Kutbeddin Ahmed b. Sökmen'in kızı ve Ahlatşah'ın ana bir kız kardeşi olan hatun ile evlendi. Böylece Sökmenliler ile Artuklular arasındaki yakınlık daha da arttı.¹⁸⁸

II. Sökmen de bu dönemde İzzeddin Saltuk'un kızı meşhur Şah-Banu ile evlendi. Şah-Banu Hatun'un gerek Sökmenli gerek de bölge tarihinde çok önemli bir yeri olduğu anlaşılıyor. O, 1147 yılında hacca gitmek için Hısn-ı Keyfâ'ya geldiğinde Fahreddin Kara Arslan tarafından en güzel şekilde ağırlandı; Sökmen onu bölgedeki durumun nezaketi üzerine geri çağırmış, melike de bu davete uymuştur.¹⁸⁹

İmadeddin Zengi'nin 1146'da öldürülmesi üzerine Türkmen beyleri Zengilere karşı harekete geçtiler. Sökmen, Hizan, Maden ve Ayrun'u Sökmenli topraklarına kattı. Bölgede etkinliği yeniden artmaya başlayan Ahlatşah, 1151 yılında İnaloğulları ile Hüsameddin

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Timurtaş arasında arabuluculuk yaptı ve sorunu çözmek için veziri Bahaeddin Evs'i görevlendirdi. Sökmenli vezirinin başarılı çalışmalarının sonucu iki taraf arasında barış sağlandı.¹⁹⁰

1152 yılında Irak Selçuklu hükümdarı sultan Mesud öldü. Onun ölümü ile Selçukluların kudreti sona ermiştir. Yerine kardeşinin oğlu Muhammed geçti. Sökmenliler de Ahlat'ta Sultan Muhammed adına hutbe okuttular.¹⁹¹ Bir süre sonra Sökmenliler ile Hısn-ı Keyfâ arasında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine 1154'de Mardin hâkimi Necmeddin Alpi ile birlikte Sökmenli ülkesine yürüyen Fahreddin Kara Arslan, Çapakçur, Tuğtab ile Malazgirt'e kadar olan yöreleri yağmaladı. Daha sonra araya giren Alpi, iki tarafı anlaştırdı ve Fahreddin ülkesine döndü. Alpi ise Ahlat'a gitti. Sökmen ve hanımı onu çok iyi karşıladı. Mardin hâkimi burada kalan oğlu Kutbeddin ile de bir araya geldi. Alpi, Ahlat'ta bir süre kaldıktan sonra döndü.¹⁹² Aynı yılda Ahlatşahlarda siyasî bir kriz ortaya çıktı. Sökmen ve Şahbanu ile anlaşamayan başarılı vezir Bahaeddin kenti terk ederek Hoy'a gitti.

Ancak yolda yakalanıp Ahlat'a getirildi. Ardından da bir süre Adilcevaz'da hapsedildi. Ailesi ve malları ise müsadere edilmiştir.¹⁹³

1157 yılında iki Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpi ile Fahreddin Kara Arslan arasında Meyyâfarikin'e hâkim olma hususunda anlaşmazlık çıktı. Hısn-ı Keyfâ hâkimi Meyyâfarikin üzerine yürüyünce, Sökmen de Kara Arslan'ın ülkesine girdi. Necmeddin'in de gelmesiyle, iki lider Tell-Hum'e kadar ilerlediler ve pek çok esir aldılar. Buna karşılık Fahreddin, yeniden saldırıya geçerek Çapakçur ve Muş yöresini yağmaladı. Sökmen de ülkesini savunmak üzere Ahlat'a geri döndü. Ardından taraflar bir araya gelerek anlaştılar.¹⁹⁴

Bu zamanda Gürcü saldırıları yeniden yoğunlaşmaya başladı. Saltuklu hâkimi II. İzzeddin Saltuk, 1153'te Gürcülere esir düşmüş, Ahlatşah II. Sökmen'in hanımı Şahbanu ve diğer Türkmen beylerinin çabaları ile kurtarılabilmisti. Gürcüler harekâtlarına devamla bu kez Ani'yi işgal edince, 1161 Temmuz'unda II. Sökmen liderliğinde, Togan Arslan, Necmeddin Alpi ve İzzeddin Saltuk sefere çıktılar. Ani önlerinde yapılan savaşı, Alpi'nin ve Saltuk'un ihmalleri sonucu Türkmenler kaybettiler. Bilhassa Ahlat hâkiminin kaybı çok büyüktü. İbnü'l-Esîr, Sökmen'in sadece 400 atıyla geri dönebildiğini belirtirken, İbnü'l-Ezrak, 9000 piyade ve askerin esir edildiğinden bahseder.¹⁹⁵

Irak Selçuklu sultanı Melik Muhammed b. Mahmud'un ölümünün ardından, şehzadeler arasında yeniden taht mücadeleleri başladı. Arslanşah'ı destekleyen atabeg İldeniz, İbn Muhammed'i destekleyen Aksungur üzerine yürüyünce o da Sökmen'den yardım istedi. Ahlatşah, buranın hâkimine destek oldu ve neticede İldeniz'in kuvvetleri mağlup oldu.¹⁹⁶

Gürcüler 1162 yılında Duvın'e baskın yapıp ahaliden pek çok kişiyi öldürünce, Irak Selçuklu hükümdarı sultan Arslanşah idaresinde Ahlatşah II. Sökmen, Atabeg İldeniz ve Fahreddin Devletşah Temmuz 1163'te Gürcü topraklarına girdiler. Bir aydan fazla süren savaştan sonra Gürcüleri ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Pek çok ganimet ve esir ele geçirdiler. Bilhassa Sökmen'in kazancı çok büyük oldu. İbnü'l-Ezrak olayı şöyle nakleder: "Şahermen üç denk ganimet aldı. Biri içinde altın, gümüş kaplar; ikincisi içinde çeşitli mücevheratla süslenmiş altın ve gümüş haçlar ile benzeri bulunmayan ve değeri takdir edilemeyen mücevherler ile işlenmiş altın yıldızlar ile tasvir edilmiş İncillerin bulunduğu kralın kilisesi, üçüncüsü de kralın hazinesi idi. Şahermen'e isabet eden ganimetlerin Ani önünde kaybettiklerinin 30 katı olduğu hesap edildi."¹⁹⁷

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Zafer haberi Ahlat'a ulaştığında 300 baş hayvan kurban edilip yoksullara dağıtıldı. Ardından Sökmen payitahta girdiği zaman halk sokaklara dökülüp, şehri süslemişler ve hükümdarlarını en iyi şekilde karşılamışlardır. Ağustos ayında da Bitlis hâkimi de Ahlat'a gelerek kutlamalara katıldı.¹⁹⁸

1164 yılı başında Ahlat'ta büyük bir yangın çıkmış 70 dükkan ile pek çok ev yanmıştır. Ahlatlılar büyük bir zarara uğramışlarsa da tehlikeyi çabuk atlatıp kentlerini yeniden imar etmişlerdir.¹⁹⁹ Bu dönemde Sökmenlilerin bölgedeki itibarı o kadar artmıştır ki, Şahbanu Hatun Necmeddin Alpi'nin oğlu Kutbeddin İlgazi ile Fahreddin Kara Arslan'ın kızı arasındaki düğün merasiminde şeref konuğu olmuş ve büyük bir itibar görmüştür. O, Meyyâfarikin'de görkemli bir şölen verip her iki devletin büyüklerine hil'at giydirmiştir ve 1164 yılı Nisan'ında Ahlat'a dönmüştür.²⁰⁰

Bölgede ve Sökmenlilerde yaşanan iyi komşuluk, yardımlaşma ve yüksek hayat standartları Selâhaddin Eyyûbi'nin ortaya çıkışı ile bozulmaya başladı. Eyyûbi Devleti'nin banisi olan Selâhaddin, Nureddin Zengî'nin ölümü üzerine Mısır ile Suriye'yi birleştirmiş, daha sonra da Musul, el-Cezire, Diyarbakir, Dilmaçoğlu ve Sökmenli illerine göz dikmiştir. Sökmen, 1175 yılında sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz'in oğulları ile birlikte Gürcülere karşı giriştikleri ve zaferle sonuçlanan son seferden sonra hayatının sonuna kadar Eyyûbiler ile uğraştı. Ahlatşah, Eylül 1175'te Ahlat'a döndüğünde görülmemiş bir coşkuyla karşılandı. Kent süslendi ve bütün zenginlikler sergilendi.²⁰¹

Öte yandan Selâhaddin Eyyûbi ordusuyla bölgeyi tehdit etmeye başlamıştı. Nureddin ölmeden önce halifeden Suriye ve Mısır'ın yanı sıra Diyarbakir ve Ahlat'taki hâkimiyetinin resmen tasdikini istemiş ve bu hususta isteği kabul edilmişti.²⁰² Ancak Nureddin kendi adına hutbe okunduğunu göremeden vefat etti. 1178-80 yılları arasında Ahlat, Diyarbakir, Musul ve Dimaşk yöresinde büyük bir kıtlık baş gösterdi. Halk içecek bulamadı ve yiyecek temini mümkün olmadı. Ahali leş ve benzeri şeyler yedi. Ardından da korkunç bir veba salgını yaşandı. Pek çok kişi hayatını kaybetti.²⁰³

Selâhaddin Eyyûbi, Kasım 1182'de Musul'u kuşattığı zaman Türkmen beylikleri için gerçek tehlike çanları çalmaya başladı. Musul hâkimi İzzeddin Mesud, Sökmenlilerden yardım istedi. II. Sökmen, Selâhaddin Eyyûbi'ye Begtimur'u göndererek derhal çekilmesini, aksi takdirde kendisinin harekete geçeceğini bildirdi. Ahlatşah'ın bölgedeki gücü ve nüfuzunu bilen Selâhaddin elçiyi oyalamaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Bektimur, Ahlat'a döndü. Bunun üzerine Sökmen derhal ordusuyla Musul'a yöneldi. Yanında Mardin hâkimi Kutbeddin Bitlis ve Erzen hâkimi Devletşah vardı.²⁰⁴

Selâhaddin Eyyûbi, Sincar'ı alıp Harran'a ulaştığı sırada Sökmen de Mardin'den hareket etmişti. Ancak Eyyûbi hükümdarının geri dönmesi üzerine müttefik kuvvetler çatışmayı göze alamayarak dağıldılar. Sökmen, daha çok asker toplamayı bahane ederek Ahlat'a döndü. Bu başarısızlık Eyyûbi hükümdarının Türkmen beyleri üzerine yürüme isteğini kamçılıdı. O, kışı Harezm'de geçirdikten sonra 1183 Nisan'ında Âmid'i kuşattı ve Mayıs başında da ele geçirdi. Ardından da Antep düştü. Bütün bu faaliyetlere karşı, Sökmen ve bölge beylerinin herhangi bir reaksiyonu olmamıştı.²⁰⁵

Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin İlgazi, 1184 yılında ölünce, Ahlatşah Sökmen, Artukluları himayesine aldı. O, yeğeni Hüsameddin Yavlak Arslan'ı tahta çıkardı ve yaşının küçüklüğüne binaen Nizameddin Alpuş'u yeni hükümdarın eğitimi ve devletin işlerinin yürütülmesi için görevlendirdi. Ahlatşah'ın bölgedeki gücü ve nüfuzu en yüksek düzeye

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

eriştiği bir anda 1185 Temmuz ayında vefat etti. Onun ölümü Sökmenlilerin olduğu kadar bölgenin kaderini de etkiledi.²⁰⁶

5. Seyfeddin Bektimur (1185-1193)

Nasırüddin Sökmen vefat ettiği sırada Eyyûbi hükümdarı Selâhaddin, Musul'u kuşatmakta idi. Musul hâkiminin inatçı direnişi ve çevresindeki bazı emirlerin telkini ile Ahlat'a yöneldi. Gerçekten de o sırada Sökmen ili çok büyük ve zengindi. Sökmen'in çocuğu olmadığı için ülkeyi yönetecek bir hanedan azasından mahrumdular. Devlet Seyfeddin Bektimur adlı bir kölenin eline geçmişti. Bu müsait ortama Ahlatların davetkâr mektupları da eklenince Eyyûbi hükümdarı hedefini değiştirdi.²⁰⁷

Aynı sırada Ahlatşah'ın ölümünü duyan Azerbaycan hâkimi ve Sökmen'in kayınpederi olan Pehlivan da Ahlat üzerine hareket etmişti. Doğudan gelen bu ciddi tehdit karşısında Ahlatlılar yukarıda sözü edildiği üzere Selâhaddin'i ülkeye davet etmişlerdi. Pehlivan Ahlat önlerine gelip yerleştiği sırada Selâhaddin'in öncü kuvvetleri Tuvana'ya ulaştılar. Ahlatlılar her iki taraf ile görüştüler ve sonunda Pehlivan'ın himâyesine girmeyi kabul ettiler.²⁰⁸

Abu'l-Farac'e göre Ahlat hâkimi Bektimur, Atabeg Pehlivanın kendisine karşı harekete geçtiğini öğrenince Eyyûbilerden yardım istedi ve Ahlat'ı teslim etmeyi vaat etti. Selâhaddin, Ahlat önlerine geldiği zaman, Azerbaycan hâkiminin de kente saldırı hazırlıkları içinde olduğunu öğrendi. Bektimur, kenti tahkim etmiş ve Eyyûbileri karşılamaya da çıkmamıştı. Bu durumda emirleri Pehlivan'ı Ahlat'a herhangi bir saldırıya karşı Bektimur'un kenti Eyyûbilerle teslim edebileceği konusunda uyardılar. Pehlivan, Bektimur ile uzlaştı. Akrabasından bir kızını eş olarak verdi ve Sökmen ilini ona bıraktı. Eyyûbi hükümdarı da bu gelişme üzerine Ahlat'ı bırakıp Meyyâfarikin'e yöneldi. Ahlatlı askerlerin de savunduğu kent uzun süre direndiyse de, sonunda Sökmenlilerin Eyyûbiler ile anlaşması sonucu teslim oldu. Eyyûbiler, bölgede önemli bir üs elde ettiler.²⁰⁹

Meyyâfarikin'in düşmesi ile Ahlatşahlar, Eyyûbi tehlikesi ile karşı karşıya geldiler. Bu arada 1186 yılından itibaren yöredeki Türkmenler de ayaklanarak Eyyûbiler ile savaşmaya başladılar. Aynı yılda Irak Selçuklularının valisi Atabeg Pehlivan'ın ölümü de Eyyûbilerin işine yaradı.²¹⁰

1191 yılında el-Cezire hâkimi Takiyüddin Ömer, Meyyâfarikin üzerinden Sökmenlilere taarruz etti. Hani ve Süveyda'yı aldı. Bunun üzerine Bektimur 4000 süvari ile karşı saldırı başlattı. Ancak mağlup oldu. Ahlat, Eyyûbiler tarafından kuşatıldı. Bektimur inatla direndi. Takiyüddin Ömer, bu kez Malazgirt'i kuşattı. Bu sırada Saltuklu melikesi Mama Hatun da yardıma geldi. Ancak Eyyûbi şehzadesinin kuşatma esnasında ölümü ile Sökmen ili muhtemel bir istilâdan kurtuldu.²¹¹

Ahlatlılar, büyük bir tehlikede kurtulduklarını düşünürken Selâhaddin el-Cezîre ile Meyyâfarikin'i kardeşi Adil'e vererek saldırıların süreceğinin mesajını verdi.²¹²

Eyyûbi hükümdarı, Haçlılar ile Eylül 1192 yılında bir anlaşmaya vardıldıktan sonra yönünü Anadolu'ya çevirdi. El-Cezire hâkimi Adil'den de Ahlat üzerine yürümesini istedi. Ancak onun Şubat 1193 yılında Dımaşk'ta ölümü ile Ahlatşahlar muhtemel bir yıkımdan son anda kurtuldular.²¹³ Selâhaddin'in ölüm haberi Ahlat'a ulaştığında Bektimur pek sevinmiş, bunun işareti olarak özel bir taht yaptırmış ve kendi kendine "Sultanü'l-Muazzam Selâhaddin" unvanını vermişti. Seyfeddin olan lakabını değiştirmiş ve Abdü'l-Aziz yapmıştır. Bektimur,

Eyyûbilerin içine düştükleri durumdan yararlanarak isabetli bir kararla Meyyâfarikin'i ele geçirmek için hazırlığa başlamıştı. Ancak hazırlıklar sürerken Hezar Dinari adlı bir memlûk tarafından öldürüldü (5 Mayıs 1193). Bektimur, akıllı, cesur ve hayırsever bir insandı. Ulema ve tasavvuf ehline ayrı bir kıymet verdiği bilinmektedir. Halk tarafından sevilirdi. Adil ve ahlaklı idi. Ölümünden sonra Ahlatşahlar süratle çöküş içine girdiler.²¹⁴

6. Aksungur Hezar Dinari (1193-119B)

II. Sökmen'in memlûklerinden olan Aksungur, Bektimur'un has adamlarından idi. O, efendisini öldürdükten sonra Sökmenli Devletine hâkim oldu. Beş yıl hüküm sürdü. Bu zamanda Eyyûbiler ve Türkiye Selçukluları iç mücadeleler ile zayıf durumda olduklarından beyliğe herhangi bir tehdit gelmedi. Onun zamanında Bitlis ve yöresi de kesin olarak Sökmenli hâkimiyetine girmiş olmalıdır. Onun ölümü ile yönetim yine bir memlûk olan emir Kutluğ'a geçti.²¹⁵

7. Kutluğ (1198)

Şücaüddin Kutluğ da II. Sökmen'in memlûklerinden idi. Ermeni asıllı olan Kutluğ, Hezar Dinari'nin ölümü ile Sökmenli ülkesine hâkim olurken Bektimur'un oğlu Muhammed'i de hapisten çıkartıp kendisine ortak yaptı. Ancak Bektimur'un oğlu kısa süre sonra on tevkif edip öldürttü ve idareyi tek başına devraldı. Kaynağın ifadesine göre Kutluğ, halk ve askerler tarafından çok sevilen bir kişi idi.²¹⁶

8. Melik Mansur Muhammed (1198-1207)

Bektimur'un oğlu Muhammed "Melik Mansur" lakabıyla Ahlat'ta tahta çıktı. Ancak ülke sükün bulmadı. Bu durumdan faydalanan Melik Adil, Sökmenlilerin himâyesindeki Mardin'i kuşattı. Şiddetli mücadele oldu. Adil, kentin büyük bir bölümünü ele geçirdi. Eyyûbi hükümdarı kuşatmayı 1199 yılına kadar sürdürdü. Ahlatşahlardan hiçbir yardım gelmedi. Eyyûbiler ancak Musul atabeglerinin taarruzu ile yöreden uzaklaştırılabildi.²¹⁷

1202 yılında Saltuklu Beyliği'nin sona ermesi ve Türkiye Selçuklularının, Gürcülere mağlup olması ile Sökmenliler için zor bir süreç başladı. Başlangıçta Ahlatşahlar Saltukluların Kars gibi bazı merkezlerine sahip olmalarına rağmen Gürcülere karşı tutunamadılar. 1202 yılında Mardin Artukluları tamamen Eyyûbi himâyesine girdiler. 1204'de de Musul Atabekleri ağır bir mağlubiyete uğratıldı ve yöredeki güçleri kırıldı. Eyyûbiler adım adım yöreyi ele geçiriyorlardı.²¹⁸

Öte yandan Gürcüler, Duvin'i aldıktan sonra 1204 yılında Ahlat üzerine şiddetli bir saldırı başlattılar. Malazgirt'e kadar geldiler. Onlara hiçbir kuvvet karşı çıkmadı. Bölgeyi baştan başa yağmalayan Gürcüler, pek çok da esir aldılar ve ülkelerine götürdüler. Onlar 1205 yılında tekrar geldiler. Erciş'i aldılar ve tahrip ettiler. Ahlat'ı bir süre kuşattılar. Daha sonra da Erzurum tarafına gittiler. Düşman Hısn Tıbn (Samankale) civarında iken Ahlatşah Muhammed Erzurum Selçuklu Meliki Tuğrulşah'tan yardım alarak onların üzerine yürüdü ve Gürcülerle yapılan savaşta ağır bir mağlubiyete uğradı. Başkomutanları Zakari öldürüldü. Türkler büyük ganimet ele geçirdiler.²¹⁹

Son başarıya rağmen Gürcüler saldırılarına devam ettiler ve 1206 yılında Kars'ı aldılar. Ahlatşah Muhammed, Gürcülere karşı çıkmak yerine kendini içki ve eğlenceye verdi.

Gürcüler Ahlat'a kadar geldiler ve kenti yağmaladılar. Halk büyük bir sıkıntı içindeydi. Bu sırada çevreden Ahlat'a yardım gücü geldi. Halkın ve askerlerin morali arttı. Ulemanın da teşviki ile Gürcülere karşı bir saldırı başlattılar. Onları da bir vadide kısıtararak imha ettiler. Zaferin ardından Mardin hâkimi Nasirüddin Artuk Arslan'ı Ahlat'a davet ettiler.²²⁰ Zira Ahlatşahlar ile Artuk Arslan arasında akrabalık vardı. Mardin hâkimi davete uyararak Ahlat'a gitti. Ancak halk Maaddilerden korkarak kenti teslim etmekte tereddüt gösterdiler. İşte tam bu sırada Ahlat'a, Malazgirt hâkimi Balaban geldi. II. Sökmen'in memlûklerinden olan Balaban, Muhammed'e isyan ederek Malazgirt'e gitmiş ve burayı ele geçirerek üs edinmişti. Balaban, Artuk Arslan'a, Ahlatşahlar ile arasındaki sorunu çözmede yardımcı olmayı teklif etmiş ve onu ikna edip kentten uzaklaştırmıştır. Ardından da onu yöreyi terk etmeye zorladı. Mardin hâkimi yanındaki askerlerin azlığı ve el-Cezire hâkimi Melik Eşref'in ülkesini yağmalaması dolayısıyla geri döndü.²²¹

Artuk Arslan'ın ayrılmasından sonra Balaban, Ahlat'ı kuşatıp halkını sıkıştırmaya başladı. Muhammed, halk ve askerleri ile beraber Balaban'a hücum ettiler ve onu mağlup edip kaçırttılar. Balaban, Malazgirt ve Erciş tarafından asker toplayarak yeniden Ahlat'ı kuşattı. Bu kez Muhammed karşı koymadı. Halk ve askerleri üzerinde nüfuzu kalmadı. Onu sefih durumunu bilen halk, Balaban'a Ahlat'ı şartlı olarak teslim ettiler. Kente giren asi emir, Muhammed'i hapsetti ve Sökmen iline sahip oldu.²²²

9. İzzeddin Balaban (1206-1207)

İbnü'l-Esîr'in, "adamları, beldesi ve parası az ve aciz bir memlûk" olarak tanımladığı Balaban da II. Sökmen'in memlûklerinden idi. O, Bektimur'un oğlu Muhammed'in yönetimine tepki duyarak isyan etmiş ve Malazgirt'i ele geçirerek orada hüküm sürmeye başlamıştı. Daha sonra Artukluları, Ahlat'tan uzaklaştırıp Ahlatşah olmuştur. Onun bu harekâtı üzerine Sökmenlilerin zayıfladığını duyan Eyyûbi şehzadesi ve Meyyâfarikin hâkimi Necmeddin Eyyûp b. Adil, Ahlat üzerine asker çekti ve Malazgirt'i aldıktan sonra Ahlat'ı kuşattı. Ancak kaleden çıkan Balaban, Eyyûbileri mağlup ederek kaçırttı.²²³

Balaban'ın Ahlat'ta itibarı ve gücü artmışken Necmeddin Eyyûb, babasından aldığı destekle tekrar Ahlat'ı kuşattı. Balaban yine huruç hareketi yaptıysa da başarılı olamadı ve kaleye kapandı. Erzurum Selçuklu meliki Tuğrulşah'a haber gönderip yardım istedi. Tuğrulşah, bizzat kendisi yardıma koştu. Müttefikler Eyyûbileri mağlup edip Muş'a kadar kovaladılar. Muş'u ele geçirmek üzerelerken fikir değiştiren Tuğrulşah, Balaban'ı öldürmüş ve bu yolla Sökmen iline sahip olmak istemiştir. Ancak Ahlatlılar onu kente sokmadılar. O, Ahlat'tan sonra gittiği Malazgirt'te de umduğunu bulamayınca Erzurum yolunu tutmuştur. Tuğrulşah'ın gitmesinden sonra Ahlatlılar, kenti Necmeddin'e teslim etmeye karar verdiler. Meyyâfarikin'den gelen Necmeddin Eyyûb, direniş görmeden Ahlat'a girmiş ve bu şekilde Ahlatşahlar Devleti sona ermiştir.²²⁴

Ahlatlılar, bitmek bilmeyen Gürcü saldırıları ve Necmeddin'in kötü yönetimi üzerine kenti Eyyûbilere teslim ettiklerine pişman oldular. Ayaklanarak Sökmen ve Ahlatşahlar lehine tezahüratta bulundular ve Van gibi bazı merkezleri ele geçirdiler. Ancak kardeşi Eşref Musa'dan yardım alan Necmeddin, ayaklanmayı şiddetle bastırarak, bu münasebetle ahaliden pek çok kimseyi katletmiş, bir çoğunu da Meyyâfarikin'e sürmüştür. Ahlat ve Van Gölü Havzası'ndaki Eyyûbi hâkimiyeti 1232 yılına kadar sürmüş, bu yılda Alaaddin Keykubad'ın emriyle yöre Selçuklu hâkimiyet sahası içine alınmıştır.²²⁵

10. İlim, Kültür ve Sanat

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Ahlatşahlar, bilhassa sanat ve mimari alanında çok ileri gitmişlerdir. Ahlatlı ustalar sadece Sökmen ilinde değil bütün Anadolu'yu mimari eserlerle donatmışlardır. Bu gün Selçuklu sanatının şaheserleri sayılan Divriği Ulu Camii, Konya Alaaddin Camii, Tercan Mama Hatun türbe ve kervansarayı gibi eserler Hacı Ahlatî, Harezşah el-Ahlatî ve Mufaddal el-Ahlatî gibi ünlü mimar ve ustalar elinden çıkmış abidelerdir. Ne yazık ki, o ustalar Ahlat ve çevresini de donattıkları eserlerin ancak pek azı günümüze kadar gelmiştir. Bugüne ulaşabilme şansına sahip olan Ahlat mezar taşlarını Türk taş işçiliğinin şaheserleri olarak zikredebiliriz.²²⁶

Sökmenli hükümdar ve emirleri de ülkelerindeki bayındırlık ve imar faaliyetlerini teşvik etmişlerdir. Bu alanda II. Sökmen'in hanımı Şahbanu Hatun'un ayrıcalıklı bir yeri vardır. Bölgedeki sosyal hayatın gelişmesine, toplulukların kaynaşmasına ve himâye ettiği Türk kültürünün zenginleşmesine büyük katkıları olan Şahbanu, bayındırlık ve mimari alanda unutulmaz hizmetler vermiştir. Ahlat ile Bitlis arasındaki yol güzergahındaki ilkel köprülerin yerine taştan, sağlam köprüler yaptırmış, yolları genişletip onartmış ve 300 hayvanın yükleriyle ve sahiplerinin konaklayabileceği muazzam bir han yaptırmıştır. Bu çabaları sonunda Ahlat, uluslararası çok işlek bir merkez haline gelmiştir.²²⁷

Ahlatşalılar devlet adamları da bizzat sanatla uğraşmışlar ve sanatçıları himâye etmişlerdir. Bektimur'un tezhip sanatına meraklı olduğunu ve elinde nadir örnekler bulunduğunu biliyoruz.²²⁸ Ahlatlı alimlerin şöhretleri tüm Anadolu, Irak, Suriye ve Mısır'a kadar ulaşmış idi. Ercişli Ali b. Muhammed Haleb'de Medresetü'z-Züccâcin'de ders verirken yine Ahlatlı Mü'min el-Dair Şam'da hadis okutuyordu. Ahlat, kimya ilminde de tanınmış bir merkez idi. İbrahim b. Abdullah İaciverd ilminde büyük şöhret kazanmış ve Memlûk saraylarında çalışmıştı. Büyük sufî Safiyüddin Ebu'l- Berekât, Ahlat'ı mekân tutmuştu. Yine ünlü mutasavvıf Evhadüddin Kirmanî de bir süre Ahlat'ta ikamet etmiştir.²²⁹

Sökmenli hükümdarlarının hükmettikleri tebaya çok adaletli ve şefkatli davrandıklarını, hiçbir etnik ve dinî ayırım yapmadıklarını görüyoruz. Bundan dolayı artan huzur ve emniyet ortamı ziraatin ve ticaretin artmasına, halkın zenginleşmesine yol açmıştır. Halk, Ahlatşahlar hanedanından o kadar memnundu ki, hiçbir zaman bu hanedanın sona ermesini istemediklerini görüyoruz. Sökmen ili, Eyyûbilerin eline geçtikten sonra ihmal sonucu gerilemeye başlamış, son olarak da Celaleddin Harezşah'ın döneminde büyük kısmı harabeye dönmüştür. Büyük sultan Alaaddin Keykubad, bölgeye hâkim olduğunda bozulan ekonomik ve sosyal yapıyı düzeltmek için çiftçilere bedava tohumluk ve zirai alet dağıtmış, ahaliden üç yıl vergi almamıştır. Bu çalışmalar sonucu yöre, nispeten bir gelişme göstermişse de daha sonra gelen Moğol yıkımı bölgenin kaderinde kalıcı etkiler bırakmıştır.²³⁰

7. İNALOĞULLARI

1. Diyarbekir Bölgesi ve Türkmen Akınları

İnaloğulları 1098-1183 yılları arasında Amid (bugünkü Diyarbekir) merkez oymak üzere, Ergani, Talhum, Çermuk ve Zülkarneyn'de hüküm sürmüş bir Türkmen beyliğidir.

Dicle nehrinin kaynaklarının bulunduğu Diyarbekir havzası tarıma elverişli düz bir arazi yapısına sahiptir. Doğal bitki örtüsü hayvancılığa müsait step tarzındadır. Tarihi çok eski olan Diyarbekir'de miladi 639'da Müslümanların eline geçmesinden sonra sırasıyla Emevi,

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Abbasi Devletlerinden sonra 9. Asırdan sonra yerel hanedanlar Şeyh oğulları, Hamdaniler, Buveyhiler ve Mervaniler hüküm sürdü.

Türklerin Anadolu'ya geldiği zaman bölgede Mervaniler hâkimdi. Mervani beyliğinin kurucusu Baz önce Van Gölü Havzası'ndaki Erçiş'i ele geçirmiş, ardından Büveyhi hükümdarı Azudü'd-Devle'nin ölümünden (983) faydalanarak Diyarbekir eyaletine akın ederek Amid, Meyyafarikin ve Nusaybin'i almıştır. Onun ölümünden sonra yeğeni Mervan'ın oğlu Ebu'l-Hasan Ali onun işgal ettiği yerlerde hüküm sürmüştü ve Mervani soyunu kurmuştur. Stratejik bir yörede kurulmuş olan Mervaniler, bölgenin güçlü devletleri Abbasiler, Fatimiler ve Bizans İmparatorluğu arasında denge üzerine dayalı bir politika izleyerek varlığını koruyabilmişlerdir.²³¹

Orta Çağ'da Diyarbekir bölgesi, Amid, Meyyafarikin, Erzen ve Mardin kentleri ile irili ufaklı 30 kaleden oluşuyordu. Erken devirlerde eyaletin merkezi Meyyafarikin iken, Türklerin hâkimiyetinin başlamasından sonra Amid önem kazanmaya başlamıştır. Türkler kente surlarının siyah bazalt taşından inşa etmiş olmasından dolayı Kara Amid ismini vermişlerdir. Yöreye ilk Türk akınları 1041 - 1045 tarihleri arasında gerçekleşmiş ve Tuğrul Bey, Boğa ve Anasıoğlu adlı iki Türkmen reisine Diyarbekir'i iktâ olarak vermiştir. Ancak Mervaniler, Tuğrul Bey'e tabi olmayı kabul edince Türkmenler Urfa, Talhum, Nusaybin, Harran gibi bölgedeki Bizans garnizonlarına akınlar yapmaya başladılar. Mervaniler de Türklere yardımcı oldular.²³²

1070 yılında Sultan Alp Arslan Mısır seferi sırasında Amid'e gelmiş, surlarına hayran kalarak ellerini sürmekten kendini alamamıştır. Kışı kent önlerinde ve Dicle kıyısında bulunan Hersefiya'da geçiren Sultan'a Amid hâkimi Said itaatini bildirerek büyük hizmetler yapmıştır.²³³

2. Beyliğin Kuruluşu ve İnal Türkmenleri

Diyarbekir bölgesi ile beraber Amid'in asıl hâkimiyet altına alınışı Sultan Melikşah zamanında 1085 yılında vuku bulmuştur. Sultan Melikşah devrinde Türkler Mısır dışında Yakın-Doğu'nun ve İslam dünyasının büyük bölümüne yayılmışlar, Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya'dan başka Irak, el-Cezire, Suriye ve Filistin coğrafyalarının büyük kısmına hâkim olmuşlardır. Bununla birlikte Türk hâkimiyetine karşı Ukayli Araplarının reisi ve Musul-Halep hâkimi Müslim liderliğinde 1080'den itibaren bir ittifak oluşmaya başlamıştı. Mervanilerin de katılımıyla harekât büyüyünce Diyarbekir bölgesinin zaptı kaçınılmaz olmuştur. 1084 yılında Sultan, Fahrüddeve Muhammed'i bölgeyi fetihle görevlendirdi ve maiyetine Artuk, Çubuk, Sunduk ve Dilmaçoğlu Mehmed gibi ünlü Türkmen reislerini verdi. Mervaniler ise Musul hâkimi Müslim'den aldıkları yardım ile Türklerin karşısına çıktılar ise de 19 Temmuz 1084'te mağlup oldular. Diyarbekir'e giren Selçuklu güçleri bölgedeki kent ve kaleleri yavaş yavaş ele geçirmeye başladılar. En fazla direnen merkezler sağlam surlara sahip olan Amidve Meyyafarikin oldular. Buna rağmen Amid Mayıs 1085'te Meyyafarikin'de (Silvan) Eylül arasında ele geçti. Melikşah Fahrüddeve'yi Diyarbekir valisi olarak atarken, oğlu Zaimüddeve de Amid yöneticisi Çubuk Bey de şihne olarak tayin edildiler. Diyarbekir bölgesi ve Amid Melikşah'ın ölümüne kadar Fahrüddeve'nin oğulları tarafından yönetilmiştir.²³⁴

1092 yılında Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından başlayıp Büyük Selçuklularda yaşanan taht mücadeleleri ortamında Amid'i Mervanoğulları ele geçirmişse de Melik Tutuş Amid'i Diyarbekir bölgesiyle beraber tekrar zapt etmiş ve yöreye Tuğtekin'i vekil olarak

bırakmıştır. Tutuş'un saltanat davasını kaybedip 1095 yılında öldürülmesinin ardından Tuğtekin ve Melik Dukak Dımaşk'a gidince Diyarbekir bölgesi Türkmen reisleri arasında bölüştürüldü. Amid Emir Sadr'ın hissesine düştü (1095). Sadr, Dımaşk Selçuklu Melikliği'ne tabi olarak hüküm sürerken, Sultan Berkyaruk adına Musul hâkimi Emir Kerboğa Amid'i kuşatmış, fakat alamamıştır. Kısa bir süre sonra Sadr ölmüştü (1098). Sadr'dan sonra Amid'e kardeşi İnal Türkmeni hâkim oldu. O, burada bir asra yakın hüküm sürecek İnaloğulları Beyliği'ni kurdu. Emir İnal'ın da fazla yaşamadığı anlaşılıyor. Yerine oğlu Fahrüddeve İbrahim geçti.²³⁵

3. İbrahim Bey (1098-1110)

İbrahim Bey zamanında Haçlılar Urfa ve Antakya'yı ele geçirerek birer kontluk kurmuşlardı. İnaloğulları için de tehdit oluşturan bu oluşumlara karşı, İbrahim Bey 1098 yılında Musul emiri Kürboğa ile Antakya seferine katılarak Haçlılara karşı mücadele etmiştir. 1099-1100 yılında Dımaşk hâkimi Melik Dukak Diyarbekir'e sefer düzenlediği zaman İbrahim Bey de Meyyafarikin'de Melik'in huzuruna gelerek tabiyetini arz etmiştir.²³⁶

Suriye Selçuklularının Diyarbekir bölgesinde etkinlik kazanmasını tehlikeli gören, Sultan Berkyaruk'un Musul valisi Kürboğa 1101 yılında Diyarbekir üzerine yürümüştü ve Amid'i kuşatmış ise de ele geçirememiş, yöredeki Türkmen emirleri Dımaşk Melikliği'ne bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte Türklerle Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan Malatya'yı aldıktan sonra 1105 yılında Diyarbekir bölgesine geldiği zaman bütün Türkmen emirleri gibi Emir İbrahim b. İnal (Yinal) da huzura gelerek bağlılıklarını sundu. Amid hâkimi İbrahim Bey 1107 Martı'nda Musul'un alınışı sırasında Kılıçarslan'ın yanındaydı. Ancak Tapar adına Musul'u kurtarmakla görevli Emir Çavlı'nın Suriye Selçuklularından destek aldığı haber alan Amid hâkimi İbrahim Bey Kılıçarslan'a muhalefet etmiş, askerlerinin çadırlarını ve ağırlıklarını dahi almadan Habur'daki kampı terk ederek Amid'e dönmüştür. Onu diğer Türkmen emirleri izlemiş, bu şekilde yalnız kalan Türkiye Selçuklu Sultanı Konya'dan istediği yardımcı kuvvetler yetişmeden Temmuz 1107 tarihinde Çavlı ile girdiği savaşta mağlup oldu ve hayatını kaybetti.²³⁷

Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Ahlatşah Sökmen Meyyafarikin'i alarak Diyarbekir bölgesine hâkim olunca Amid hâkimi İbrahim Bey de Sökmenlilere boyun eğmiştir. Emir İbrahim 1110 yılında öldü. Kaynaklara göre o, kötü huylu, zalim ve halka sıkıntı veren biriydi. Onun zulmü sebebiyle pek çok kişi Amid'i terk etmiştir.²³⁸

4. İl-Aldı Bey (1110-1142)

Babasının yerine Amid hâkimi olan İl-Aldı Bey müşfik, adil ve iyi bir liderdi. Uzun hâkimiyeti döneminde kent huzur buldu ve refah arttı.

Ahlatşah Sökmen'in ölümü Diyarbekir bölgesinde karışıklığa neden olmuştu. Sultan Tapar, gulamlarından Karaca es-Saki'yi 1115 yılında Meyyafarikin'e göndermişse de o dahi başarılı olamamış ve nihayet Mardin hâkimi Necmeddin İlgazi'nin 1118 yılında kenti ele geçirmesi ile Diyarbekir sükunete kavuşmuştur. İnaloğulları da bu tarihten sonra uzun süre Artuklulara tabi oldular.²³⁹

İl-Aldı Bey zamanında Amid'in yeniden imar edilmeye başlandığı anlaşılıyor. Kentin simgesi olan surların bir bölümünün tamir görmesinin yanında 1119 yılında yıldırım düşmesi sonucu yanan Ulu Cami de yeniden yaptırılmıştır. 1122 yılında da Zülkarneyn ve

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Ergani'de bakır ve demirin bulunup işletilmeye başlaması ile beyliğin gücü daha da artmıştır.²⁴⁰

Uzun asırlardır Fatimiler'in siyasi ve kültürel nüfuzu altında kalan Diyarbekir bölgesinde Batıniler oldukça güçlüydü. 1124 yılında halk onların tahakkümüne karşı ayaklandı ve 700 kadarını öldürdü. Bu sebeple Amid'de Batınilerin sayıları ve nüfuzları azalmıştır. Yine bu yılda bölgede büyük bir kıtlık yaşanmış ve halk büyük sıkıntı içine düşmüştür.²⁴¹

Haçlıların 1126 yılında Dımaşk'a saldırımları üzerine Atabeg Tuğtekin, Diyarbekir emirlerini yardıma çağırdı. Onların gelmesi ile Haçlılara üstünlük kuruldu. Bu sefer sonunda Amid hâkimi büyük ganimet elde etti ve hiç kayıp vermeden ülkesine döndü (1127 kışı).²⁴²

Onbirinci asrın sonundan Urfa ve çevresinde kurulmuş olan Urfa Haçlı Kontluğu bu zamanda çok güçlenmişti. Enerjik Kont Joscelin 1127'de Antakya'yı, 1128'de de Haleb'i sıkıştırmıştı. Bu seferler sırasında zehirlenmiş ve kurtulmuştu. 1129 yılında Franklar Suriye üzerinde büyük bir saldırı başlatırken Joscelin de İnalöğlü topraklarına girdi ve Amid çevresinde yaşayan konar-göçerleri (Türkmen-Kürt) vurdu. O, kent önlerine kadar yöredeki bütün yerleşim yerlerini tahrip etti. Azim'deki bir kayıttan anladığımıza göre Hısn-ı Keyfa hâkimi Davut, Urfa kontunu Diyarbekir bölgesinden uzaklaştırmış ve onu Urfa'ya kadar kovalamıştır.²⁴³

Aynı yıllarda (1129-1130) Musul hâkimi Atabeg İmadeddin Zengi el-Cezire ve Halep yörelerinde Türkmenler ile mücadele halindeydi. O, Antakya ile Halep arasındaki Esarib kalesini Haçlılardan aldıktan sonra Artukular üzerine yürüdü ve Mardin ile Nusaybin arasındaki Serce kalesini (Serci) kuşattı. Ona karşı Türkmen emirleri Mardin hâkimi Hüsameddin Timurtaş, Hısn-ı Keyfa sahibi Davud Sökmen ile Amid hâkimi İl-aldı bir araya geldiler. Ordu toplayıp üzerine yürüdüler. Ancak 20000 kişilik bir kuvvete sahip olmalarına rağmen yenildiler. Zengi Serce'yi ve Dara'yı aldı.²⁴⁴

İl-Aldı Bey Artuklular ile iyi ilişkiler kurmuş ve Mardin hâkimi Necmeddin İlgazi'nin kızlarından biri ile evlenmişti. Ancak bu zamanda Hısn-ı Keyfa Artuklularının başında bulunan Davud'un Amid üzerinde baskı kurarak İnalöğullarını kendi tarafına çektiği anlaşılıyor. Davud ile Amid hâkiminin ittifakına karşı Mardin hâkimi Timurtaş'ın Atabek İmadeddin ile birleşerek Diyarbekir üzerine yürüdüler ve Amid'u kuşattılar. İl-aldı Bey, Hısn-ı Keyfa hâkiminden yardım istedi. Davud süratle Amid'in yardımına koştu. İki taraf kent önlerinde savaşa tutuştular. Davud mağlub oldu ve kaçtı. Amid hâkimi ise kente kapandı. İmadeddin ve Timurtaş kuşatmayı bir süre daha sürdürdülerse de kenti alamayacaklarını anlayınca vazgeçtiler. Geri dönüşte de İmadeddin bölgedeki Savur (Sur?) kalesini ele geçirdi (1134).²⁴⁵

1141 Aralık ayında Sadüddeve İl-Aldı Bey öldü. Yerine oğlu Cemalüddin Mahmud geçti. İl-aldı Bey'in zamanında Amid'de Divan nazırlığına (vezir) getirilen Müeyyidüddin b. Nisan yeni dönemde beyliğin kaderine hâkim olacaktır. İl-aldı, müşfik, halka karşı merhametli ve adil bir hükümdardı. Onun zamanında Aralık 1135'de kış çok sert geçince bütün yabancı hayvanlar Amid'e dolmuşlar, İl-aldı Bey, Nisan'a kadar (1136) bu hayvanlara bakmış yiyecek ve içeceklerini temin etmiştir. Ayrıca 1137 yılında Danişmendli hükümdarı Melik Muhamed'in kardeşi Davud ülkesini terk ettikten sonra bir süre Amid'de kalmıştır. Diyarbekir bölgesi bu yılda büyük bir deprem yaşamış pek çok yapı yıkılmış ve bir çok insan hayatını kaybetmiştir.²⁴⁶

5 Şemsülmülk Cemalüddin Mahmud (1142-1183)

Emir Cemaleddin'in hükümdarlığın ilk yıllarında Hısn-ı Keyfa hâkimi Davud ile Mardin hükümdarı Timurtaş Meyyafarikin için mücadele etmekteydiler. Bu mücadele Cemalüddin, Hısn-ı Keyfa hâkimi İmadeddin Zengi de Mardinlilerin yanında yer almıştı. Musul hâkiminin yörede etkinliği artınca İnaloğulları da Zengi'nin hâkimiyetini tanıyıp hutbeyi onun adına okutmaya başladılar.²⁴⁷

İmadeddin Zengi 1143 yılında Diyarbekir bölgesine girdi. Hısn-ı Keyfa hâkimine ait Tanza, Es'ard (Siirt) ve Hizan'ı aldı. Ardından İnaloğullarına karşı hareket etti. Amid'e geçip kenti bir süre kuşattı. Ancak sonuç alamadan ülkesine döndü. Temmuz 1144'te Davud b. Sökmen ölünce Zengi bölgeye girdi. Hani, Cebel-cur (Çapakçur) ve Sivan ile İnaloğullarına ait Ergani, Talhum ve Çermük'ü ele geçirdi.²⁴⁸

1146 yılında İmadeddin Zengi'nin Ca'ber'de öldürülmesinin ardından harekete geçen Hısn-ı Keyfa hâkimi Kara Arslan Ergani ve Çermük'ü İnaloğullarından aldı. Kara Arslan'ın baskısı üzerine İnaloğlu Cemalüddin de Mardin hükümdarına tabi olmuş, birlikte Siirt'i kuşatmışlardır Kent İnaloğullarının eline geçmiş ise de Musul hâkimi Seyfeddin Gazi'nin saldırması sonucu tekrar Kara Arslan'ın olmuştur.²⁴⁹

Mardin Artuklularıyla olan ilişkileri daha da geliştirmek isteyen İnaloğlu Cemalüddin 1148 yılı sonunda Timurtaş'ın kızı Safiyye Hatun ile evlenmiştir. Nikahı Meyyafarikin'de kıyılmış, gelini almak üzere vezir Müeyyed kente gelmiş, gelin 6 Ocak 1149'da Amid'e götürülmüştür. Ancak iki taraf arasındaki iyi ilişkiler Safiyye Hatun'un 1149 yılında ölümüyle bozuldu. Timurtaş, kızının mehrinin (başlık) verilmemesi üzerine 1151 yılında Amid'e sefer yaptı. Bütün yolları kesip kenti sıkıştırdı. İnaloğulları haraç vermeyi kabul edince kuşatma kalktı. Ancak bir süre sonra İnaloğulları veziri Müeyyidüddin'in Timurtaş'ın vezirini öldürtmesi üzerine Mardin hâkimi bir kez daha Amid'i kuşattı. Bu kez de Ahlatşah Sökmen'in talimatıyla veziri Bahaüddin araya girdi ve tarafları anlaştırdı. Buna göre İnaloğulları eskiden olduğu gibi Timurtaş'ın hâkimiyetini kabul ederek hizmette bulunmayı vaad etmişlerdir.²⁵⁰

1156 yılında Vezir Müeyyidüddin Ebu Ali b. Nisan Amid'de öldü. Oğlu Cemalüddevle Ebu'l-Kasım vezirliğe tayin oldu. Diğer oğlu, İzzüddevle ise Eğil Kalesini ele geçirdi. İnaloğlu Cemaleddin'in hemen hiç otoritesi kalmamıştı. Bundan cesaret alan yeni vezir 1162 yılında Erzen hâkimi Fahreddin Devletşah'ın kızkardeşi ile evlendi. Nikah Erzen'de Amid kadısı Alemüddin Ebu'l-Hasan tarafından kıyıldı. Daha sonra gelin Hacip Ahmed b. el-Zaimî liderliğinde bir toplulukla birlikte Amid'e getirildi.²⁵¹

Bu dönemde İnaloğullarının Danişmendliler ve Dilmaçoğullarıyla iyi ilişkiler kurma gayreti içinde olduğunu görüyoruz. Bu durumdan rahatsız olan Hısn-ı Keyfa ve Harput hâkimi Fahreddin Kara Arslan, Mayıs 1163 yılında Amid üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Kendisine Mardin hâkimi Necmeddin Alpi ordusu marifetiyle destek verdi. Kara Arslan manevralar ile kenti dövmeye başladı. Vezir Cemalüddevle güvenlik nedeniyle Yahudi ve Hıristiyanların bir kısmını kentten çıkarmıştı. Bu uygulama kısa sürede İnaloğullarının aleyhine döndü. Zira Artuklu hükümdarı kentten çıkarılan gayrimüslimleri satarak elde ettiği para ile kuşatmayı devam ettirme imkanına kavuştu. Bunun üzerine Amid hâkimi Danişmendlilerden yardım talep etti. Sivas hâkimi Yağı-Basan derhal Harput üzerine yürüdü ve Artuklu topraklarını talan etti. Ülkesine saldırı haberinin gelmesiyle Kara Arslan kuşatmayı kaldırdı ve Hısn-ı Keyfa'ya döndü. (Eylül 1163). Böylece İnaloğulları büyük bir

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

tehditten kurtulmuş oldu.²⁵²

Hısn-ı Keyfa hâkimi Fahreddin Kara Arslan Diyarbekir bölgesinde çok güçlenmiş, rakipleri ondan çekiniyor olmuştur. Onun, Suriye ve Mısır hâkimi Nureddin Mahmud'un yanında da büyük itibarı vardı. O, 1164 yılında Haçlılara karşı Suriye'ye yaptığı sefer dönüşünde kızını Mardin hâkimi Necmeddin Alpı'nın oğlu Kutbeddin İlgazi ile evlendirdi. Bu evlilik tam bir Türkmen şölenine dönüşmüştür. Düğüne, Diyarbekir ve Ahlat yöresindeki bütün Türkmen emirleri ve maiyetleri katıldılar. İnaloğullarını temsilen de vezir Cemalüddeve Meyyafarikin'e geldi. Kendisi, ev sahiplerinden büyük ikram gördüğü gibi Ahlatşah Sökmen'in ünlü eşi Şahbanu Hatun tarafından da hilatle ödüllendirildi. Düğüne, Amid'e bağlı Eğil hâkimi İzzeddin b. Müeyyidüddin de katıldı. Eğil hâkimi bundan bir süre önce Nureddin'den kaçan kardeşi Mîr-i mirânını da misafir etmişti.²⁵³

1165 bahar aylarında İnaloğulları, Hısn-ı Keyfa hâkimi Fahreddin Kara Arslan'ın yüksek hâkimiyetini tanıdılar. Amid kadısı Nasihüddin Hısn-ı Keyfa'ya giderek sulh anlaşması yaptı. Anlaşma ile Amidliler, Kara Arslan'ın hizmetine girmiş ve tebası olmuşlardı. İnaloğulları Mardin Artukluları ile de ilişkilerini geliştirdiler. 1166 yılında Necmeddin Alpı, Cebel-i Cûr'dan dönüp Zebediyye'ye ulaştığında İnaloğlu veziri Cemalüddeve onu karşılamaya geldi.²⁵⁴

Fahrüddeve Kara Arslan 1167 yılında Amid'i bir kez daha kuşattı. İçeriden gördüğü yardımla iki burcu da ele geçirdi. Fakat kalenin tamamını alamadı. Amidliler Artukluları püskürttüler. Kara Arslan acı ve ızdırap içinde Harput'a döndü ve burada öldü. İnaloğulları güçlü bir düşmandan kurtuldular.²⁵⁵

Hısn-ı Keyfa hâkiminin ölümünden sonra bölgeye barış ve huzur geldi. Yöredeki Türkmen beylerinden hiçbiri İnaloğullarına kast etmedi. Amidliler de bu sükut ortamından yararlandılar. Bu dönemde Diyarbekir bölgesi Suriye ve Mısır hâkimi Nureddin Zengi'ye tabi idi. Hutbeler onun adına okunuyordu. Ancak 1174 yılında Nureddin'in ölümüyle Diyarbekir bölgesinde barış ve sükunet bozuldu. Hısn-ı Keyfa ve Harput hâkimi Nureddin Muhammed 1175 yılında Amid önlerinde gözüktü.

Halk panik içinde kaçıştı. Nureddin kenti bir süre kuşattı. Sonuç alamayınca da Diyarbekir bölgesinden ayrıldı. Aynı yılda Kılıçarslan'ın kardeşi Şehinşah da Amid'e gelerek bir süre burada ikamet etmiştir.²⁵⁶

Nureddin Mahmud'un ölümünün ardından, onun emirlerinden Selahaddin Eyyubi Mısır'da hükümdarlığını ilan etmiş ve Suriye'ye gelerek Dımaşk, Hama, Humus'u almış, 1176 Nisan'ında Tell- Sultan'da Musul hâkimi Seyfeddin'i mağlup etmesiyle de ünü ve şöhreti yayılmıştı. Onun hâkimiyet sahası Haleb'e kadar uzanmıştı. Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin Muhammed de Selahaddin Eyyubi'nin gücünü görerek himayesine girdi. Onu Diyarbekir bölgesine yürümeye teşvik etti. Bu arada İnaloğullarının kudretli veziri Cemalüddeve ölmüş, yerine oğlu Bahaüddeve Mesud tayin edilmişti (1179).²⁵⁷

1182'de Selahaddin Fırat'ı geçti. Urfa ve Harran'ı zapt ettikten sonra Musul'u kuşattı. Halifenin araya girmesiyle kuşatmayı kaldırdı. O, geri dönüşte de Sincar'ı kuşatarak elde etti. Bu gelişme üzerine Musul atabeki Diyarbekir ve Ahlattaki Türkmenlerden yardım istedi. Ahlatşah II. Sökmen'in etrafında toplanan hükümdarlar arasında İnaloğulları da vardı. Harran'da bulunan Selahaddin, hemen harekete geçti. Hama, Urfa ve Hıms'dan ordu topladı. Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin de ona katıldı. Türkmenler, Eyyubi

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

hükümdarının bu kadar çabuk ordu toplamasına şaşırıldılar ve savaşmaya cesarete edemeyip dağıldılar. Selahaddin kışı Hama'da geçirdikten sonra Harput ve Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin'in teşvikiyle 13 Nisan 1183'te Amid üzerine yürüdü ve kenti kuşattı. Vezir Bahaüddeve kenti cesaretle savundu. Halk da ona yardım ediyordu. Gerçekten de surları çok sağlam olan kenti almak çok zordu. Bunu anlayan Selahaddin, yalan haberler yaydı ve halkı da tehdit etti. Korkuya kapılan ahali ile İnaloğullarının arası açıldı. Savunmada gevşeme görüldü. Bunun üzerine vezir Bahaüddin, Selahaddin'e kenti teslim edeceğini bildirdi. Ancak şehirden çıkmak için üç gün mühlet istedi. İsteği kabul edilince Mayıs 1183'te kenti Selahaddin'e teslim etti. Vezir yüklü eşya ile Konya'ya doğru giderken kente giren Selahaddin büyük bir zenginlikle karşılaştı. Her yer kıymetli mücevherler, altın, mal ve zahire ile doluydu. Eyyubi hükümdarı bunlara dokunmadı. Sadece adedi bir milyonu geçen kitapları aldı ve veziri Ebu'l-Fadıl'a verdi. Selahaddin, Amid'i önceden söz verdiği gibi Harput ve Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin Muhammed'e verdi. Bu suretle İnaloğulları da tarihe karıştı.²⁵⁸ İnaloğulları zamanında Amid büyük bir gelişme göstermiş ve Diyarbakir bölgesinin diğer kentlerinin önüne geçmiştir. Bu dönemde yöreye büyük makyaslı bir Türkmen nüfusu yerleşmiştir. Kent merkezlerinin yanısıra yaylak ve kışlaklara da yerleşen Türkmenlerin mevcudiyeti ile, yazın Diyarbakir'e gelen Arap göçebeleri bundan sonra Habur suyunun kuzeyine geçemez olurken, Kürtler de dağlara çekilmiştir.²⁵⁹

Bu zamanda Amid imar görmüş, kentte çok sayıda eser yapılmıştır. Ulu Camii ve kentin surları da tamir görmüştür. Bu dönemde Amid ile Diyarbakir'in diğer kentleri arasında çok canlı ticari, sosyal ve kültürel ilişkiler kurulmuştur. Alimler ve düşünce adamları himaye edilmiştir. Devrin dikkat çeken simaları arasında Şeyh Mübarek İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, S.-Zahid, İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, S.-Zahid, Kadı Bahaüddin, Ebu Tahir, Cemalüddeve ve bir milyon cilt kitabın sahip olan Bahaüddeve b. Nisan'ı sayabiliriz.²⁶⁰

8. DİLMAÇOĞULLARI (KAMBUROĞULLARI)

Sultan Alp Arslan'ın komutanlarından Dilmaçoğlu Mehmed Bey tarafından kurulan bu mütevacı beylik, 1085-1192 yılları arasında Bitlis, Erzen ve Vestan'da hüküm sürmüş iken, Erzen kolu Moğollar devrine kadar yaşamıştır.

Beyliğin kurulmuş olduğu saha çok dağlık olup tarım için pek elverişli değildir. Yöre, Van Gölü Havzası ile Diyarbakir bölgesinin arasında kalmış gibidir. Mevcut iki kentten biri olan Bitlis, Van Gölünün güneybatısında yer alıp çok dağlıktır. Kentin içinden Bitlis Çayı geçer. Daha güneyde Siirt ile Meyyâfarikin arasında yer alan Erzen ise daha büyük ve mamur bir şehirdi. Kent Diyarbakir bölgesinden sayılıyordu. Ünlü mutasavvıf Nasır-ı Hüsrev 1046 yılında Anadolu'dan geçtiği zaman her iki kenti de görmüştür. Eserinde belirttiğine göre o, Ahlat'tan sonra Bitlis'e ulaştı. Şehir dere içinde kurulmuştu. Oradan bal almış ve burada çok bal üretildiğine şahit olmuştur. Seyyah Bitlis'ten sonra Kır-Unsur ve Mescid-i Karani üzerinden Erzen'e ulaşmıştır. Erzen, mamur güzel bir şehirdi. Akarsuları, bahçeleri, ağaçları ve güzel çarşıları vardır. Burada Ermanuş adında yörede çok meşhur bir tür üzüm yetişmektedir ve iki yüz batmanı bin dinar etmektedir. Seyyah Erzen'den sonra Meyyâfarikin'e gitmiştir.²⁶¹

Bitlis ve Erzen yöresi 641 yılında Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra sırasıyla Emevî ve Abbasî Halifelikleri tarafından yönetilmiş, X. asrın ikinci yarısından itibaren de Mervânilerin eline geçmiştir. Türkler Anadolu'ya girdiği sırada yörede Mervâniler hüküm sürüyordu. Yöre 1040'tan sonra sürekli olarak Türkmen akınlarına tabi tutuldu. Yörenin Türk hâkimiyeti altına alınması, Melikşah döneminde olmuştur. 1085 yılında Melikşah'ın

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

görevlendirdiği Türkmen emirlerinden Dilmaçoğlu Mehmed Bey, Bitlis ve Erzen'i ele geçirdi. Yöre Melikşah tarafından kendisine iktâ edildi. Mehmed Bey de burada Dilmaçoğulları'nın temelini attı.²⁶²

Beyliğin kurucusu Mehmed Bey, sultan Alp Arslan devrinde Afşin, Duduoğlu ve Ahmed-Şah gibi Türkmen emirleri ile Anadolu'ya akınlarda bulunduktan sonra 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'na katılmış ünlü bir beydi. O, Malazgirt Zaferi'nden sonra faaliyetlerini daha çok Halep ve Antakya yoğunlaştırmış, bir ara Mirdasîler'in hizmetine girmiştir. Tutuş'un yörede gözükmesiyle de bir süre Selçuklu melikine bağlı olarak faaliyetlerde bulunan Dilmaçoğlu, Melikşah'ın daveti üzerine de 1084-1085 yıllarında Diyarbekir'in fethine katılmıştır.²⁶³

1094 yılında Diyarbekir bölgesini denetimi altına alan Melik Tutuş, bölgenin valiliğini Atabeg Tuğtekin'e vermiştir. Tutuş'un ölümünden sonra Tuğtekin Dimaşk'a gidince Diyarbekir vilâyeti Türkmen emirleri arasında yeniden paylaşıldı. Yeni paylaşımında Dilmaçoğulları'nın ismi geçmez. Bu zamanda Erzen Şahruh, Bitlis ise Yeltekin adlı emirlerce yönetilmekteydi.²⁶⁴

Dilmaçoğulları'nın, Berkyaruk ile Tapar mücadelesi esnasında Bitlis ve Erzen'i tekrar elde ettikleri anlaşılıyor. Bu dönemde Dilmaç Oğulları'nın başında Togan Arslan bulunuyordu.

1. Togan Arslan (1104-1137)

Togan Arslan'ı 1104 yılından itibaren tarih sahnesinde görüyoruz. O, Büyük Selçuklularda yaşanan taht mücadelesinde Berkyaruk'a karşı Tapar'ın yanında yer almış, ardından 1107 yılında Diyarbekir bölgesine hâkim olan Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan'a tabi olmuştur. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra da Ahlatşahlar ve Mardin Artukluları, Dilmaçoğulları üzerinde nüfuz kazanmışlardır.²⁶⁵

1112 yılında Ahlatşah Sökmen'in ölümünden sonra yörede çıkan karışıklıklardan yararlanan Togan Arslan, Meyyâfarikin'e tabi 25 köyü ele geçirmeyi başarmıştır. Sökmenlilerin sarsıntı içinde olması dolayısıyla Dilmaçoğulları, Mardin Artuklularına yaklaşan Togan Arslan, İlgazi ile beraber 1119 yılında Haçlılara karşı Dimaşk atabegi Tuğtekin'in yardımına koşmuş ve sefer sonunda Halep'in kurtarılmasında önemli katkıları olmuştur. Dilmaç hükümdarı 1121 yılında da yine Mardin hâkimi ile Gürcülere karşı gaza yapmış, Tiflis kapılarına kadar dayanmıştır.²⁶⁶

Togan Arslan'ın güçlenmesi ve Mardin Artuklularıyla ilişkilerinden rahatsız olan Ahlatşah İbrahim, İlgazi'nin de ölümünü fırsat bilerek 1124 yılında Dilmaç Oğullarına saldırdı ve Bitlis'i kuşattı. Togan Arslan tekrar Sökmenli hâkimiyetini kabul ederek kuşatmadan kurtuldu.²⁶⁷

Aynı yılda (1124) Dimaşk hâkimi Tuğtekin Hama'ya saldırdı. Hama hâkimi Kırhan Dilmaçoğlu Togan Arslan'dan yardım isteyince Bitlis hâkimi büyük bir ordu ile Hama'ya geldi. Bunu gören Tuğtekin, Dimaşk'a dönmek zorunda kaldı. Togan da ülkesine gitti.²⁶⁸

Togan Arslan, 1137 yılında öldü. Yerine oğlu Hüsameddin Kurtî geçti. Enerjik bir hükümdar olan Şemseddin Togan Arslan, uzun hâkimiyeti boyunca beyliğini muhafaza etmiştir. Onun zamanında Dilmaçoğulları, Duvin'e de (Dübeyl) hükmetmişlerdir.²⁶⁹

2. Hüsameddin Kurtî (1137-1143)

Hüsameddin beyliğe hâkim olur olmaz Selçuklu meliki Selçuk-Şah'ın saldırısı ile karşılaştı ise de onu mağlup edip ülkesinden uzaklaştırdı. Buna karşılık hemen ardından 1139'da Hısn-ı Keyfâ hâkimi Davud'un saldırısına mani olamadı. Erzen'i zapt eden Artuklu beyi, her şeyi talan etti ve herkesi esir aldı. Kent büyük bir felâket yaşadı. Hüsameddin, Mardin hâkimi Timurtaş'ın yanına kaçtı. Timurtaş da Atabeg İmadeddin Zengî'den yardım aldı ve Safiyye Hatun ile evlenerek akrabalık kurdu. Bu gelişmeler üzerine Davud yöreden çekilmiş ve Kurtî de ülkesine dönmüştür.²⁷⁰

Hüsameddin Kurtî 1143 yılında Erzen'de öldü. Yerine kardeşi Şemseddin Yakut Arslan geçmiştir. O, İlgazi'nin kızlarından Seferi hatun ile evlenmiş, ondan Yağıbasan doğmuştur.²⁷¹

3 Şemseddin Yakut Arslan (1143-1146)

Yakut Arslan'ın çok kısa süren iktidarı sırasında Musul hâkimi İmadeddin Zengi, saldırgan tutumu takınan Davud'a karşı Diyarbekir üzerine bir sefer yaptı. Siirt, Hani, Hizan, Cebel-Cûr ve Zülkarneyn, Musul hâkiminin eline geçerken, Âmid hâkimi İnaloğulları da İmadeddin'e boyun eğdiler. Bu gelişmeler karşısında dehşete kapılan Dilmaçlı Yakut Arslan da Musul hâkimine tabi oldu ve kardeşi Devletşah'ı rehin alarak gönderdi. Yakut Arslan 1146 yılı Şubat ayında vefat etti. Yerine kardeşi Devletşah geçti.²⁷²

4. Fahreddin Devletşah (1146-1192)²⁷³

Yakut Arslan ölünce vezir Diyaeddin, Dilmaçlı Devletşah'ı almak üzere Musul'a gitti ve onu Erzen'e getirdi. Devletşah, burada Dilmaç tahtına çıktı. Kısa sürede ülkeye hâkim oldu ve otoriteyi tesis etti. Ardından da 1149 yılında Timurtaş'ın kızı Nura Hatun ile evlenerek iki taraf arasındaki dostluğu daha da geliştirdi. Ancak Nura Hatun 1151 yılında öldü. Bunun üzerine Devletşah Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk'un kızından biri ile evlenmiştir.²⁷⁴

1153 yılında Hısn-ı Keyfa ve Harput hâkimi Kara Arslan'ın Dicle üzerinde, Siirt ve Erzen arasında köprüler yaptırmasıyla iki taraf arasındaki siyasi ve ticari ilişkilerin artmaya başladığını görüyoruz. 1157 yılında Mardin hâkimi Necmeddin Alpi ile Ahlatşah II. Sökmen Hısn-ı Keyfa hâkimine saldırdığı zaman, Dilmaçlı hükümdarı Devletşah, Kara Arslan'a çok ihtiyaç duyduğu Bitlis geçitlerin açmış ve ülkesine rahatça dönmesini sağlamıştır.²⁷⁵

1161 yılında Ahlatşah I. Sökmen ile beraber Gürcü seferine katılan Devletşah, 1162 yılında da İnaloğulları ile yakınlaşmış ve kız kardeşini Vezir Cemalüddevle Ebu'l-Kasım ile evlendirmiştir. Dilmaçlı hükümdarı 1163 yılında diğer Türkmen hükümdarları ile Selçuklu sultanı Arslanşah'ın hizmetinde Kafkasya'ya düzenlenen büyük sefere katılmış ve Gürcülere karşı kazanılan zaferlerde ciddi katkıları olmuştur. Devletşah büyük ganimetler ile ülkesine dönmüş, Bitlis'te günlerce şenlik yapılmıştır. Ayrıca o, Ahlat'a giderek Sökmenlilerin kutlamalarına da katılmıştır.²⁷⁶

1163 yılı sonbaharında Devletşah, Hısn-ı Keyfa ve Harput hâkimi Kara Arslan'ın isteği ile Danişmendlilere karşı kurulan ittifakta yer almıştır. Eylül ayı sonunda Harput'da buluşan Kara Arslan ve Devletşah Mardin hâkiminin yetişememesi sebebiyle sefere çıkamamışlar, ancak Mayıs 1164'te harekete geçebilmişlerdir. Müttefikler Malatya yöresini yağmaladıktan

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

sonra Sivas'a kadar yürümüşlerdir. Yağı-Basan karşlarına çıkamamış ve barış istemek zorunda kalmıştır. Ağır bir tazminat alan müttelikler ölkelerine dönmüşlerdir.²⁷⁷

1175 yılında Dilmaçoğullarının veziri Zahireddin el-Mukarreb Şahmelik, efendisi ile arası açılınca ölkeyi terk edip Hısn-ı Keyfa'ya gitmiş, oradan da Nusaybin üzerinden Erbil'e ulaşmıştır. Emir Mücahüddin onu himaye etmiştir. Söylendiğine göre vezir yolsuzluk yapmış ve Erzen'den haksız yere mal toplamıştır. Devletşah'ın ona karşı herhangi bir şey yaptığına dair kaynaklarda bilgi yoktur.²⁷⁸

1182 yılında Selahaddin Eyyübî Fırat'ı geçip Urfa, Harran ve Musul üzerine taarruz edince, Diyarbakır ve Ahlat bölgelerindeki Türkmen emirleri Ahlatşah II. Sökmen'in etrafında birleştiler. Bitlis ve Erzen hâkimi Devletşah da Selahaddin'e karşı oluşan Türkmen ittifak güçleri içinde yer aldı. Ancak Mardin'e kadar giden ittifak güçleri, savaşmadan geri dönmüşlerdir.²⁷⁹

1191 yılında el-Cezire hâkimi Takiyyüddin Ömer, Ahlatşah üzerine yürümüş ve Ahlat'ı bir süre kuşatmıştı. Dilmaçlı hükümdarı Eyyübi şehzadesinin yanında yer almış ve ölkesinin geçitlerini kullanırmıştı. Bu olay Dilmaçoğulları ile Sökmenlilerin arasına açtı. 1192 yılın da Bektimur Dilmaçoğlu üzerine yürüyerek Bitlis'i kuşatmıştır. Kısa süren bir kuşatmadan sonra kent Sökmenlilerin eline geçti. Böylece Dilmaçoğulları beyliği sona erdi.²⁸⁰

Bununla birlikte Dilmaçoğullarının Erzen kolu yaşamaya devam etti. Sökmenlilerin tarihe karışmasından sonra Erzen beyliği de Eyyübi hâkimiyetine girmiştir. 1230 yılında Ahlat'ı ele geçiren Harezmsah Celaledin, Erzen'e de hâkim olmak isteyince kentin hâkimi Hüsameddin Tuğrul, Harezmsah'ın himayesini talep etmiş ve talep kabul görmüştü. Ancak Yassı-Çemen Savaşı'nda Celaledin mağlup olunca, Eyyubiler tekrar yöreye hâkim oldular. Melik Eşref'in kardeşi Meyyafarikin hâkimi Şehabüddin Gazi, Erzen'i kuşatmış, Hüsameddin kenti sulh ile teslim etmiş, bunun karşılığında da kendisine Hani verilmiştir. Bu şekilde Erzen'deki Dilmaçoğulları beyliği de sona ermiştir (1230). Kaynağın belirttiği üzere son Dilmaçlı hükümdarı olan Hüsameddin son derece merhametli, cömert ve ahlaklı bir hükümdardı. Halka çok iyi davranır, kapısına geleni boş çevirmezdi. Dilmaçoğullarının tarihe karışması ile Bitlis ve Erzen süratle gerilemiştir.²⁸¹

Dilmaçoğulları, diğer Türkmen beyliklerinde de görüldüğü üzere hâkim oldukları coğrafyayı imar edip eserler ile donatmışlardır. Ancak birkaçı günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlardan 1150 tarihinde yaptırılan Bitlis Ulu Camii, Anadolu'da Türk mimari sanatının ilk ve en değerli örnekleri arasında yer alır. 1165 yılında Ahlatşah II. Sökmen'in eşi Şahbanu Hatun Ahlat-Bitlis ve Bitlis-Erzen yolları üzerinde taş köprüler yaptırmıştır, ayrıca Mecid-i Üveys'den Bitlis'e kadar Bitlis geçidi diye adlandırılan bölgenin yollarını yaptırdı ve tanzim ettirdi. Dilmaçoğullarının komşu devletler ile iyi ilişkiler kurduğunu, barışa önem vererek halka hikmet ettiklerini anlıyoruz.²⁸²

Doç. Dr. İlhan ERDEM

Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 6 Sayfa: 383-424

Dipnotlar:

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

1. Malazgirt savaşından önce de Türkler Anadolu'ya akınlarda bulunuyorlardı. Bunun için bak. Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1934, s. 3-BB; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1993; Claude Cahen, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarı), Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, T. T. K. Yay., Ankara 1992.
2. İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Tarih, Türkçeye Çeviren: Abdülkerim Özeydin, c. X, Bahar Yay., İstanbul 19B7, s. 135.
3. Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", Belleten, XXVI/101, (1962), s. 501-502.
4. Fuad Köprülü, "Artuk Oğulları", İ. A., c. I, İstanbul 1997, s. 617-618; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Târihi, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 133-139; Ali Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", Belleten, c. XXVI/101, s. 121-146; Çoşkun Alptekin, "Artuklular", T. D. V. İ. A., c. III, s. 415.
5. Çoşkun Alptekin, "Artuklular", D. G. B. İ. T., c. VIII, İstanbul 1994, s. 177-178; O. Turan, Doğu Anadolu, s. 167-173.
6. C. Alptekin, a.g.m., s. 179; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin), c. VII, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 300-304, 372.
7. C. Alptekin, a.g.m., s. 179; F. Köprülü, a.g.m., s. 618.
8. Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Gülay Övün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", Belleten, LXI, (Nisan 1997), s. 67-92.
9. C. Alptekin, a.g.m., s. 179-180; F. Köprülü, a.g.m., s. 619-620; O. Turan, a.g.e., s. 177-181; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, 2. Baskı, T. T. K. yay., Ankara 1993, s. 206; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, c. XII, s. 170-171; Abu'l-Farac Tarihi, c. II, s. 487.
10. İbnü'l-Esîr, Tarih, c. X, s. 175-187; Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", Belleten, XXVI (1962) s. 649-650; C. Alptekin, a.g.m., s. 180.
11. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, s.321-339.
12. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, s.400; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 352-354.
13. İbnü'l-Esîr,el-Kâmil, s. 405; C. Alptekin, a.g.m., s. 181; A. Sevim, Artukoğluİlgazi, Belleten, s. 669.
14. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, s.422; Abu'l-Farac Tarihi, II, s.356; O. Turan, Doğu Anadolu, s. 147-148.
15. A. Sevim, "Artukoğlu İlgazi", Belleten, s. 680-682; İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin ve Âmid Tarihi-Artuklular Kısmı (Çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 31-33.
16. A. Sevim, "Artukoğlu İlgazi", Belleten, s. 683-691; C. Alptekin, a.g.m., s. 182; İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin, s. 33-37.
17. C. Alptekin, a.g.m., s. 183; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 485, 489; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 358.
18. C. Alptekin, "Artuklular", T. D. V. İ. A., c. III, s. 416; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 130-132, 161-163.
19. C. Alptekin, "Artuklular", T. D. V. İ. A., s. 416; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 572-575.
20. Ebu'l-Fida, Tarih, İstanbul 1286, s. 87 vd.
21. F. Köprülü, "Artuk Oğulları", İ. A., s. 619; Nizamüddin Şami, Zafernâme (Çev. Necati Lûgal), T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1987, s. 178-181.
22. F. Köprülü, "Artukoğulları", İ. A., s. 619; O. Turan, Doğu Anadolu, s. 199Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, Yayınlayan: Necati Lûgal-Faruk Sümer, Ankara 1962-64, s. 65, 100-101.
23. Örneğin, Hısnikeyfâ Artuklu hükümdarı Davud merkezi idare ederken, oğullarından Arslan Doğmuş Harput'u, Kara Arslan'da Bahmard'ı idare diyordu. Bak. Süryani Mihael, Vekayinâme, c. II, s. 104.
24. F. Köprülü Artukluların bastırmış olduğu sikkelerdeki damganın Kayı boyuna mensup olduklarını ileri sürmüştür. Bak. "Artukoğulları", İ. A., s. 617.
25. Hısnikeyfâ Artuklu hükümdarı Davud'un ölümünden sonra büyük oğlu Arslan Doğmuş önceden babasına isyan ettiğinden dolayı Artuklu tahtına diğer oğlu Fahreddin Kara Arslan geçmişti. Bak. Süryani Mihael, Vekayinâme, Türkçeye Çev.: H. D. Andreasyan, 1941 T. T. K. Kütüphanesi neşredilmemiş nüsha. C. II s. 104.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

26. Remzi Ataoğlu, "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilâtı", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994, s. 723-725.
27. R. Ataoğlu, a.g.m., s. 726.
28. F. Köprülü, a.g.m., s. 623, Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1989, s. 103-108.
29. Ara Altun, "Artuklu Sanatı", T. D. V. İ. A., c.III, s. 418.
30. F. Köprülü, a.g.m., s. 623; C. Alptekin, "Artuklular", T. D. V. İ. A., s. 417; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1993, s. 249.
31. F. Köprülü, a.g.m., s. 624.
32. Konu ile ilgili tartışmalar için bak. M. Halil Yinanç, "Danişmendiler", İ. A., c. III, s. 468; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, Nakışlar Yay., 2. Baskı, İstanbul 1984, s. 112114.
33. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih (Çev. Abdülkerim Özyayın), c. X, Bahar yay., İstanbul 1987, s. 248; O. Turan, Selçuklular, s. 118-122.
34. Karşılaştırın: O. Turan, Selçuklular, s. 117; Yinanç, "Danişmendiler", İ. A., III, s. 469.
35. Urfalı Mateos Vekayinâmesi, (Çev.: H. D. Andreasyan) T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1987, s. 110, 136; Süryani Mihael Vekayinâmesi, (Çev.: H. D. Andreasyan), Ankara 1944 (T. T. K. Kütüphanesinde Basılmamış Nüsha), s. 28; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, T. T. K. Yay., Ankara 1995, s. 38-40, 56-60.
36. Süryani Mihael Vekayinâmesi, s. 30, Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, (Çev.: Ö. Rıza Doğrul) T. T. K. Yay., Ankara 1950, c. I, s. 331'de Danişmend'i İsmail olarak zikreder.
37. S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, (Çev.: Fikret Işıltan), T. T. K. Yay., Ankara 1987, C. I, s. 60.
38. Abu'l-Farac Tarihi, I, s. 335-337; Runciman, Haçlı, I, s. 135.
39. Anna Komnena, Alexiad (Çev.: Bilge Umar), İnkılâp Yay., İstanbul 1996, s. 332, 340; Azimî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler 1038-1144, (Çev.: Ali sevim), T. T. K. Yay., Ankara 1988, s. 30; Runciman, Haçlı, I, s. 141-144.
40. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 247; Süryani Mihael, s. 46-47; Azimî Tarihi, s. 32, Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 204-205, Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 341-342; Runciman, Haçlı, I, s. 247-249.
41. A. Komnena, Alexiad, s. 346-348; Azimî Tarihi, s. 33; Runciman, Haçlı, II, s. 18-25; Turan, Selçuklular, s. 138-141.
42. Süryani Mihael, s. 47; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 221-222; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 342-343; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 281; Runciman, Haçlı, II, s. 31-32.
43. İbn Kalânîsî, The Damascus Chronicle of the Crusade (İngilizce terc. H. A. R. Gibb) London 1932, s. 59.
44. A. Komnena, Aleziad, s. 380-381.
45. Süryani Mihael, s. 51; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 225; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 345; O. Turan, Selçuklular, s. 145-146; Danişmend Gazi'nin ölüm tarihi hususunda tarihçiler arasında görüşbirliği yoktur. M. H. Yinanç (İ. A. s. 469), ve Claude Cahen Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev.: Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 100'de 1104 tarihini kabul ederken; Runciman, (Haçlı, I, s. 89) 1106 tarihini verir. Ayrıca İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye (Çev. M. Keskin) İstanbul 1995, c. XII, s. 308-309'da Danişmend Gazi ile ilgili ilginç bir kayıt vardır. Kayda göre o, Eminüddeve lâkaplı Dimaşk Atabegi idi. Dimaşk ve Basra'daki "Eminiye" vakıflarının kurucusudur.
46. Süryani Mihael, s. 50; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 345; Runciman, II, s. 98-99; O. Turan, Selçuklular, s. 148-152.
47. Süryani Mihael, s. 66; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 356; Runciman, Haçlı, II, s. 123-125.
48. Süryani Mihael, s. 66-68; Azimî tarihi, s. 43; İbn Kalanîsî, s. 162; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s.464; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 356; Cahen, Osmanlılardan Önce s. 106; O. Turan, Selçuklular, s. 162163.
49. Süryani Mihael, s. 82; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 282, Abu'l-farac Tarihi, II, s. 359; Cahen, Osmanlılardan önce, s. 106.
50. Süryani Mihael, s. 87-92; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 360-361; Turan, Selçuklular, s. 168-169; Cahen,

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Osmanlılardan Önce, s. 107.

51. Süryani Mihael, s. 96-98; Abu'l-Farac, II, s. 363; Niketas Khoniates, Historia (Çev: Fikret Işıltan) T. T. K. Yay., Ankara 1995; s. 12; Runciman, Haçlı, II, s. 150; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 107.
52. Süryani Mihael, s. 98-100; Khoniates, s. 13; Runciman, Haçlı, II, s. 152.
53. Süryani Mihael, s. 103; Azimî Tarihi, s. 58; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 367; Runciman, Haçlı, II, s. 173; O. Turan, Selçuklular, s. 172.
54. Khoniates, s. 13-14.; Ionnes Kinnamos'un Historiası (1118-1176) (Çev.: Işın Demirkent) T. T. K. Yay., Ankara 2001, s. 12-13; Runciman, Haçlı, II, s. 173; Turan, Selçuklular, s. 173.
55. Süryani Mihael, s. 103-104; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 367; Turan, Selçuklular, s. 173.
56. Khoniates, s. 14.
57. Süryani Mihael, s. 11-112; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 287-290; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 374, Runciman, Haçlı, II, s. 177.
58. Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 374, Turan, Selçuklular, s. 175.
59. Khoniates, s. 22-24; Kinnamos, s. 18-19; Süryani Mihael Vekayinâmesi, s. 115-117; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 375; Runciman, Haçlı, II, 180; Turan, Selçuklular, s. 176-177; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 108.
60. Azimî Tarihi, s. 64; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 78; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 376.
61. Süryani Mihael, s. 119, Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri T. T. K. Yay., Ankara 1990, s. 4.
62. Süryani Mihael, s. 119; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 296; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, s. 89; O. Turan, Selçuklular, s. 177; Abdülkerim Özaydın, "Danişmendliler", D. G. B. İ. T., Çağ Yay., İstanbul 1993, s. 132-133; Azimî Tarihinde (s. 65), Melik Muhammed'in ölüm tarihi 1141-1142 yılları içinde gösterilir. Suriyeli kaynaklara dayanan M. H. Yinanç (İ. A., III, s. 471), ve Claude Cahen (Osmanlılardan Önce, s. 108-109)'de aynı tarihi verirler.
63. Süryani Mihael, s. 119-120; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 376-377; Yinanç, "Danişmendliler", İ.A., III, s. 471-472; O. Turan, Selçuklular, s. 178; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 109; Özaydın, "Danişmendliler", D. G. B. İ. T., c. VIII, s. 133.
64. Süryani Mihael, s. 120-126; Azimî Tarihi, s. 66; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 377; Turan, Selçuklular, s. 178-179. Osman Turan'a göre Sultan Mesut, Muhammed'in ölümünden sonra Malatya -biri Haziran 1143 olmak üzere iki kere kuşatmıştır. Ancak bu mümkün görünmüyor. Bak. Muhammed'in ölümü bahsi.
65. Kinnamos, s. 36-41.
66. Süryani Mihael, s. 138-163; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 386-389; O. Turan, Selçuklular, s. 185-188.
67. Süryani Mihael, s. 159-160, 166-169; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 391; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 111.
68. Süryani Mihael, s. 170-174, Khoniates, s. 80; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 391; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 112.
69. Süryani Mihael, s. 177-183; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 313-316; Khoniates, s. 80; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 393; Runciman, Haçlı, II, s. 286; O. Turan, Selçuklular, s. 198-200; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 112.
70. Khoniates, s. 80-81; Kinnamos, s. 145; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 319; Runciman, Haçlı, II, s. 298; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 112-113.
71. Khoniates, s. 81-82; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 328, 334; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 399; Yinanç, "Danişmendliler", İ.A., III, s. 472-473.
72. İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin ve Âmid Tarihi-Artuklular Kısımı-(Çev. Ahmet Savran) Erzurum 1992, s. 135, 141-142; M. H. Yinanç, "Danişmendliler", İ.A., III, s. 473.
73. Süryani Mihail, s. 196; İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, s. 142; Khoniates, s. 83; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 400; Turan, Selçuklular, s. 202.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

74. Süryani Mihail, s. 199; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 402-406; Cahen, Osmanlılar'dan önce, s. 114.
75. Süryani Mihail, s. 223-227; Khoniates, s. 84; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 410; Cahen, Osmanlılar'dan Önce, s. 114.
76. Süryani Mihail, s. 206-223; Khoniates, s. 84; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 409-410; Turan, Selçuklular, s. 202.
77. Süryani Mihail, s. 223; İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, s. 182; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 418421; Turan, Selçuklular, s. 204.
78. Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 423-424; M. Yinanç, "Danişmendliler", İ.A. III, s. 475.
79. M. Yinanç, "Danişmendliler", İ.A. III, s. 476; Özaydınlı, Danişmendliler, DGBTT, 8, s. 139; Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1989, s. 108-109.
80. M. Yinanç, "Danişmendliler", İ.A. III, s. 476; Özaydınlı, Danişmendliler, DGBTT, 8, s. 139.
81. Cahen, Osmanlılar'dan Önce, s. 172-173; Özaydınlı, Danişmendliler, DGBTT, 8, s. 139-140.
82. Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 377; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 156-158, 207-212.
83. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, III. Baskı, İstanbul 1993, s. 69; E. Honigmann, Bizans Devletininin Doğu Sınırı (Çev: F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 52-55.
84. Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri TTK. Yay., Ankara 1990, s. 2; A. Özaydın, "Mengücekler" DGBİT, 8, s. 141-142.
85. Turan, Doğu Anadolu, s. 57.
86. Turan, a.g.e., s. 58; Özaydın, a.g.e., s. 142.
87. Diğer beylikler olduğu gibi Mengücekler'in de 1071 Malazgirt savaşının ardından kurulduğu genel kabul görmüştür. Osman Turan (s. 57) 1080 yılında kurulmuş olabileceğini düşünmektedir.
88. İbn Bibi, el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-Umûri'l-Alaiyye, (Yay. Adnan Erzi), Ankara 1956, s. 11.
89. Kerimüddin Aksarayî, Müsameretü'l-ahbar ve Müsayeretü'l-ahyar (Yay. O. Turan), TTK Yay. Ankara 1944, s. 27.
90. Süryani Mihael Vekayinamesi (Çev: H. Andreasyan), Ankara 1944 (TTK elindeki basılmamış nüsha) C. II, s. 66-68; Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi (Çev: A. Rıza Doğrul) TTK Yay. Ankara 1950, C. II, s. 356; M. H. Yinanç, "Belek" mad, İ.A., II, s. 470; O. Turan, Doğu Anadolu, s. 58-59.
91. Azimî Tarihi-Selçuklular ile ilgili kısımlar 1038-1144 (Çev: Ali Sevim) TTK yay. Ankara 1988, s. 461; İbn Kalanîsî The Damascus Chronicle of the Crusades (İng. Çev: H. A. R. Gibb) London
92. Süryani Mihael Vekayinamesi, s. 119; Sümer, Türk Beylikleri, s. 4; Turan'a göre (s. 61) Kemah'a sahip olan İshak'ın oğlu Mahmud'dur.
93. Sümer, Türk Beylikleri, s. 4.
94. Süryani Mihael Vekayinamesi, s. 164; Ebu'l-Ferec, II, s. 389.
95. Süryani Mihael Vekayinamesi, s. 192; Sümer, a.g.e., s. 4.
96. Ebu'l-Ferec, II, s. 400; Süryani Mihail'e göre (s. 194) Yağ-Basan bu sefer sonunda Kemah'a çok yakın olan Çemişkezek'i almıştır.
97. Karşılaştırmak için bkz. Sümer, Türk Beylikleri, s. 4.
98. İbn Bibi, el-Evamir, s. 70-71; Turan, Doğu Anadolu, s. 62.
99. Nizamî, Mahzen-i Esrâr (Çev: M. NuriGençosman), MEB Yay., İstanbul 1990, s. 40.
100. İbn Bibi, s. 71-72; Turan, Doğu Anadolu, s. 62.
101. Süryani Mihail Vekayinamesi, s. 281'de Hasan'ın Sivas'a götürüldüğünü, öldürüldükten sonra cesedinin mızraka takılarak teşhir edildiğini yazar; Abu'l-Farac, II, s. 450'de de 4000 Türkmen'in Kılıç Arslan tarafından öldürüldüğünü yazar.
102. İbn Bibi, s. 72-74; Turan, Doğu Anadolu, s. 63.
103. İbn Bibi, s. 171-174; Turan, a.g.e., s. 63.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

104. Eflakî, Menâkıbu'l-Arifin (Çev: Tahsin Yazıcı), İstanbul 1973, s. 120.
105. İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-tarih (trc. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987, XII, s. 441; Turan, Doğu Anadolu, s. 64.
106. İbn Bibi, el-Evamir, s. 345-352; Sümer, Türk Beylikleri, s. 8.
107. İbn Bibi, s. 355-356; Turan, Doğu Anadolu, s. 64.
108. İbn Bibi, s. 356-360; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 441-442.
109. İbn Bibi, s. 361-362; Sümer, Türk Beylikleri, s. 8-9.
110. İbn Bibi, s. 362-363; Turan, a.g.e., s. 66.
111. İbn Bibi, s. 345-346, 358; Şiir için bak. Turan, Doğu Anadolu, s. 65.
112. Mukayese için bak. A. Özaydın, Mengücekler, DGBİT., 8, s. 149.
113. F. Sümer, Türk Beylikleri, s. 10; Özaydın, a.g.e., s. 151.
114. Turan, Doğu Anadolu, s. 67.
115. Turan, a.g.e., s. 68; Özaydın, a.g.e., s. 151.
116. İbn Bibi, s. 680-681; Turan, Doğu Anadolu, s. 68.
117. Turan, Doğu Anadolu, s. 74-79.
118. Reşidüddin, Camiü't-Tevarih (Yay: A. Ateş) Ankara 1960, s. 39; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, III. Baskı, İstanbul 1993, s. 3 vd.; A. Özaydın, Saltuklular, DGBİT, Çağ Yay., İstanbul 1992, C. 8, s. 157.
119. Yörede Türkler öncesi siyasal ve etnik durum ve ilk Türkmen akınları için bkz. E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu sınırı (Çev: F. Işıltan) İstanbul 1970, s. 158 vd.; M. Halil Yinanç, "Erzurum" İ.A. (MEB) IV, 345-346.
120. Honigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 179-182; Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952/1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-) 1162) (Türkçe Çev: H. D. Andreasyan TTK Yay., II. Baskı, Ankara 1987, s. 100-102.
121. Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s. 118-122; İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (Çev: A. Özaydın) Bahar Yay., İstanbul 1987, C. X, s. 49-52; Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 183-186.
122. Reşidüddin, a.g.e., s. 39.
123. İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 106-108; Fahreddin Kırzioğlu, Yukarı-Kür ve Çoruh (?) Boylarında Kıpçaklar, Ankara 1992, s. 75-81.
124. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s. 108-109.
125. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 269-271; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri TTK Yay., Ankara 1990, s. 20.
126. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 292-94; Turan, Doğu Anadolu, s. 6; Özaydın, Saltuklular, DGBİT, 8, s. 158.
127. Kaynaklarda herhangi bir atıf yoktur. Ayrıca bk. Sümer, Türk Beylikleri, s. 23; Turan Emir Ali'nin 1124'e kadar beyliğin başında olduğunu ileri sürmektedir. (Doğu Anadolu), s. 7.
128. Turan, Doğu Anadolu, s. 9; Sümer, Türk Beylikleri, s. 23.
129. Niko Berdzenişvili-S. Canaşia, Gürcistan Tarihi (Çev: Hayri Hayrioğlu), Sorun Yay., İstanbul 1997, s. 138-142; Turan, Doğu Anadolu, s. 7, müellif hadiseleri Emir Ali döneminde gösterir.
130. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin ve Amid Tarihi-Artuklular Kısmı-, (Çev: Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 33-35; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 450; Berdzenişvili, Gürcistan Tarihi, s. 143; Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 116-117.
131. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 450, 486; Urfalı Mateos, s. 279; Berdzenişvili, Gürcistan Tarihi, s. 143-144.
132. O. Turan, Doğu Anadolu, s. 7.
133. Turan, a.g.e., s. 7; Urfalı Mateos, Vekayi-namesi, s. 285.
134. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 40.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

135. Azimî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler (1038-1144), Çev: Ali Sevim, s. 54-56; Turan, Doğu Anadolu, s. 8.
136. Sadreddin Hüseyinî, Ahbarüd'd-Devleti's-Selçukiyye (Çev: Necati Lugal), TTK Yay., II. Baskı, Ankara 1999, s. 77; Dönemle ilgili önemli gelişmeler için bak. İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (Çev: A. Özyayın), İstanbul 1987, c. XI, s. 22-55.
137. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 114-115; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 164; Turan, Doğu Anadolu, s. 10.
138. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 229-230; İbnü'l-Esir'e göre Şahbanu Saltuk'un kız kardeşidir.
139. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 132, Kırzioğlu, "Kars", İ.A., 5/2, s. 362.
140. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 127; Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s. 331; Abu'l-Farac, G., Abu'l-Farac Tarihi, (Çev: Ö. Rıza Doğrul), TTK. Yay., Ankara 1950, C. II, s. 398.
141. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 127; Urfalı Mateos Vekayinamesi, gösterilen yerler; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 228-229; Turan, Doğu Anadolu, s. 11-12; Sümer, Türk Beylikleri, s. 31.
142. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 130-135; Sadreddin Hüseyinî, Ahbâr, s. 112-114; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 234-235.
143. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 257-258; Sümer, Türk Beylikleri, s. 31-32.
144. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 152; Özyayın, DGBİT, 8, s. 163-164.
145. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 168-169; Berdzenişvili, Gürcistan Tarihi, s. 147.
146. F. Sümer, Türk Beylikleri, s. 33.
147. Brosset'den naklen, Sümer, a.g.e., s. 34.
148. Berdzenişvili, Gürcistan Tarihi, s. 152; Sümer, olayın tarihini 1183-4 yılı olarak gösterir, (s. 34).
149. Berdzenişvili, a.g.e., s. 152.
150. Turan, Doğu Anadolu, s. 19.
151. İmadeddin İsfehanî, Fethü'l-Kussî, s. 405 ve İbn Vasil, Müferricul-Kurûb, III, s. 118'den naklen Sümer, Türk Beylikleri s. 35-36.
152. Turan, Doğu Anadolu, s. 19-20; Sümer, Türk Beylikleri, s. 34-35.
153. Gelişmeler için bak. İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (Çev: A. Ağırakça-A. Özyayın), İstanbul 1987, C. XII, s. 73 vd; Berdzenişvili, a.g.e., s. 153.
154. Turan, Doğu Anadolu, s. 20-21.
155. İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alaiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye, (Yay. A. Erzi), TTK Yay., Ankara 1956, s. 65-68; Turan, Doğu Anadolu, s. 20-21.
156. İbn Bibi, a.g.e., s. 72; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 146-7; Turan, Doğu Anadolu, s. 22.
157. Turan, a.g.e., s. 21-28.
158. Oktay Arslanapa, Türk Sanatı, II, Basım, İstanbul 1989, s. 110-112, 156-160; Turan, a.g.e., s. 31-40.
159. Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, Tercüme: A. Terzi, M. E. B. Yay., İstanbul 1988, s. 9-10.
160. E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Tercüme: Fikret İşıltan, İstanbul 1970, s. 166-170.
161. Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Tercüme: H. D. Andreasyan, T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1987, s. 48-50; G. Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, Tercüme: Ö. Rıza Doğrul, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1987, c. I, s. 293.
162. Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 82-84.
163. Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 100-102; Abu'l-Farac, c. I, s. 396; Osman Tuaran, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 84; Honigmann, Bizans, s. 179-180.
164. Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 133 vd.; Honigmann, a.g.e., s. 187-88.
165. İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, Tercüme: Abdülkerim Özyayın, Bahar Yay., İstanbul 1987, X, s. 131-133; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 35-46.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

166. Turan, Doğu Anadolu, s. 86.
167. Turan, s. 85-86; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 181-82; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Devletleri, T. T. K. Yay., Ankara 1990, s. 67-68.
168. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 237-243; mukayese için bakınız: Sümer, Türk Beylikleri, s. 68.
169. İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 252-253.
170. İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 253 vd.; Turan, Doğu Anadolu, s. 86.
171. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 279.
172. İbnü'l-Esîr, a.g.e, X, s. 292-94; Abdülkerim Özaydın, "Ahlatşahlar", D. G. B. İ. T., Çağ Yay., İstanbul 1992, c. VIII, s. 195.
173. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 300-301; Özaydın, "Ahlatşahlar", s. 195.
174. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 311-312; Sümer, Türk Beylikleri, s. 67.
175. İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 355-367; Özaydın, "Ahlatşahlar", s. 196.
176. İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 377; Turan, Doğu Anadolu, s. 88-89.
177. Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 242-243; İbnü'l-Kalanisi, The Damascus Chronicle of the Crusade, İng. Terc.: H. A. R. Gibb, London 1912, s. 114-117; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 388-389; Turan, Doğu Anadolu, s. 89.
178. İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin ve Âmid Tarihi-Artuklular Kısım, Çev.: Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 31-32; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 468.
179. Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (1038-1144), (Çev. Ali Sevim) T. T. K. Yay., Ankara 1988, s. 48; Turan, Doğu Anadolu, s. 91.
180. Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 284-285.
181. Azimî Tarihi, s. 50; Turan, a.g.e., s. 91; Sümer, Türk Beylikleri, s. 70.
182. İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin, s. 163.
183. Sümer, Türk Beyliği, s. 71; Turan, Doğu Anadolu, s. 91-92.
184. Bundarî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Terc. Kıvameddin Burslan) T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1999, s. 165-166; Sümer, a.g.e., s. 71; Turan, Doğu Anadolu adlı eserinde bundan bahsetmez.
185. Bundarî, Irak, s. 170-171; Azimî Tarihi, s. 62; İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin, s. 60.
186. İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 60.
187. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 73, 89; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih (Terc. A. Özaydın) İstanbul 1987, c. XI, s. 90-91.
188. İbnü'l-Ezrak, a.g.e, s. 78.
189. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 83; Turan, Doğu Anadolu, s. 92-93.
190. İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 82, 95-96.
191. Sadreddin el-Hüseynî, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye (trc. Necati Lûgal), T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 199, s. 90.
192. İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 112.
193. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 115.
194. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 120-121.
195. İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 127; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 228; Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 331; Turan, Doğu Anadolu, s. 94; Sümer, Türk Beylikleri, s. 74-75.
196. İbnü'l-Esîr, XI, s. 221-222.
197. İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 134-35.
198. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 134-35; Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 395; Turan, Doğu Anadolu, s. 94-95.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

199. İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 137.
200. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 143-144.
201. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 181-182.
202. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 317.
203. İbnü'l-Esîr, a.g.e., XI, s. 361.
204. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 384-388; Turan, Doğu Anadolu, s. 98.
205. İbnü'l-Esîr, a.g.e., XI, s. 391-393; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 430; Sümer, Türk Beylikleri, s. 76.
206. İbnü'l-Esîr, a.g.e., XI, s. 402-406; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 434-435; Turan, Doğu Anadolu, s. 100.
207. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 406; Sümer, Türk Beylikleri, s. 76.
208. İbnü'l-Esîr, a.g.e., XI, s. 406-407.
209. Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 436.
210. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 410 vd.
211. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 63; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 459; Sümer, Türk Beylikleri, s. 78; Turan, sayfa 101'de Mama Hatun'un Ahlat'ın yardımına gittiğini söyler.
212. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 79.
213. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 87; Sümer, Türk Beylikleri, s. 79.
214. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 93; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 485.
215. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 93; Bitlis, Bektimur'un son dönemlerinde Sökmenli hâkimiyetine girmişti. (bak. Turan, Doğu Anadolu, s. 100).
216. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 210; Sümer, Türk Beylikleri, s. 81.
217. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 123, 130-132; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 470-471.
218. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 163-165; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 484-485.
219. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 172; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 487; Sümer, Türk Beylikleri, s. 81.
220. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 200-201; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 488; Özaydın, Ahlatşahlar, VIII, s. 203.
221. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 210-211; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 489; Özaydın, Ahlatşahlar, VIII, s. 203.
222. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 211; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 489; Sümer, Türk Beylikleri, s. 82.
223. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 211; Özaydın, Ahlatşahlar, VIII, s. 203-204.
224. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 228-229; Turan, Doğu Anadolu, s. 105-106.
225. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 229-232; Turan, Doğu Anadolu, s. 105-111.
226. Turan, Doğu Anadolu, s. 117-123.
227. İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin, s. 144.
228. Ravendî, Rahatü's-Sudür ve Ayetu's-Sürur (trc. A. Ateş), T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1999, s. 42.
229. Turan, Doğu Anadolu, s. 120-121.
230. Turan, Doğu Anadolu, s. 123-129.
231. Kökenleri Kürt asıllı Humeydiya aşiretine dayandığı öne sürülen Mervani soyu ve beyliği için bak. M. H. Yinanç, "Diyarbakir", İ.A., III, s. 610; K. V. Zettersteen, "Mervaniler", İ.A., VII, s. 280-281; CE. Bosworth, İslam Devletleri Tarihi (Çev. E. Merçil-M. İpşirli) İsmtanbul 1980, s. 68-70.
232. Azimi Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler 1038-1044 (Çev. A. Sevim) TTK. Yay. Ankara 1988, s. 5-8; Gregory Abu'l-Faraca, Abu'l-Farac Tarihi (Çev. Ö. Rıza Doğrul) TTK. Yay. Ankara 1950, c. I, s. 300-302; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK. Yay. Ankara 1995, s. 43 vd.; Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 611-612.
233. Abu'l-Farac Tarihi, I, s. 319-320; Yinanç, "Diyarbakir", İ.A., III, s. 612.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

234. Azimi Tarihi, s. 24; İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (trc. A. Özaydın) Bahar Yay. İst. 1987, c. X, s. 125-133; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 35-49.
235. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 209-210; Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 613; Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara 1987, C. I, s. 248-250.
236. Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev: Hrant D. Andreasyan) TTK. Yay. 2. Baskı, Ankara 1987, s. 196-198; İbn Kalanisî "The Damascus Chronicle of the Crusader", (İng. Terc. H. A. R. Gibb), London, 1932, s. 49; Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTK. Yay. 2. Baskı, Ankara 1989, s. 249.
237. İbn Kalanisî, Damascus, s. 77-79; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 342-345; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 345-347; Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 613.
238. İbn Kalanisî, Damascus, s. 105, İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 383, Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 614.
239. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin ve Amid Tarihi-Artuklular Kısmı (Çev: A. Savran), Erzurum 1992, s. 32-33; Yinanç, s. 614; Beysanoğlu, Diyarbakir, s. 258.
240. Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s. 257; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 478.
241. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 494; İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye (Çev: M. Keskin) Çağrı Yay. İstanbul 1995, s. VII, s. 363; Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 614.
242. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 505; Yinanç, "Diyarbakir", İ.A., III, s. 614.
243. Azimî Tarihi, s. 52; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 361.
244. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 524; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 45.
245. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 61-62; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 23-24; Azimi Tarihi, s. 58; Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 614; Bosworth, s. 278.
246. Azimi Tarihi, s. 65; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 66.
247. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 86; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 71-72.
248. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 91; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 73-74; Yinanç, Diyarbakir, s. 614.
249. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 114; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 83.
250. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 95-96; Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 614; Beysanoğlu, Diyarbakir, s. 262.
251. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 117, 129; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 184.
252. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 131-135; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 400; Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 615.
253. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 140, 142-144; Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 615.
254. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 145; Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 615; Beysanoğlu, Diyarbakir, s. 263-264.
255. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 267; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 151; Yinanç, Diyarbakir, s. 615.
256. İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 178-179; Yinanç, Diyarbakir, İ.A., III, s. 615.
257. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 370-371; Yinanç, Diyarbakir, s. 615.
258. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 383-392; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 430-431; Süryani Mihael Vekayinamesi (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 1944 (TTK basılmamış nüsha) s. 262; Yinanç, Diyarbakir, s. 615.
259. Yinanç, Diyarbakir, s. 612.
260. İnaloğulları dönemi eserleri hakkında bkz. Beysanoğlu, Diyarbakir, s. 265-292.
261. Nasır-ı Hüsrev, Sefernâme, (çev: A. Tarzi) İstanbul 1988, s. 10-11; M. H. Yinanç, "Bitlis", İ.A., II, s. 657-658.
262. İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (çev. A. Ağırakça-A. Özaydın) Bahar yay. İstanbul 1987, c. XII, s. 456; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 111-112; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 43-44.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

263. Turan, Doğu Anadolu, s. 111-112; C. E. Bosworth, İslam Devletleri Tarihi (Çev: E. Merçil- M. İpşirli), İstanbul 1980, s. 270.
264. Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTK yay. 2. Baskı, Ankara 1989, s. 249; M. H. Yınanç, "Diyarbakir", İ.A., III, s. 613.
265. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 342-344; Turan, Doğu Anadolu, s. 88.
266. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 439-440; İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn ve Amid, s. 34.
267. Tarihi-Artuklular Kısmı (Çev. A. Savran) Erzurum 1992, s. 34; Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi (çev: Ö. Rıza Doğrul) TTK yay. Ankara 1950, c. II, s. 356-358; Azimi Tarihi, Selçuklularla ilgili bölümler-1038-1144, (çev. A. Sevim) TTK yay. Ankara 1988, s. 42; Turan, Doğu Anadolu, s. 90.
268. Azimi Tarihi, s. 48; Remzi Ataoğlu Hısn-ı Keyfa Artukluları Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1989, DTCF ktp, s. 81'de Togan Arslan'ı kuşatanlar arasında İbrahim Bey ile beraber Hısn-ı Keyfa hakimi Davud'un da bulunduğunu öne sürer.
269. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 488, Azimi Tarihi, s. 46.
270. Azimi Tarihi, s. 62; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 66; İbn Kalanisi, Tarihu Dımaşk (yay. Süheyl Zekkar) Dımaşk H. 1403/M. 1983, s. 419; Turan, Doğu Anadolu, s. 419.
271. İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 68; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfa, s. 68.
272. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 87.
273. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 87; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 91.
274. İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 87-88, 96, 114.
275. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 109-121.
276. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 127, 129, 134, -135; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 228-229, 234; Turan, Doğu Anadolu, s. 113.
277. İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 135, 141; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 400.
278. İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 180-181.
279. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 388-389; Turan, Doğu Anadolu, s. 113; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfa, s. 106.
280. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 456; Turan, Doğu Anadolu, s. 113.
281. İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 456; Turan, (Doğu Anadolu, s. 113-116); Dilmaçoğullarının Erzen kolunu Ak-Koyunlulara kadar devam ettirir.
282. İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 144; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 456; M. Halil Yınanç, "Bitlis", İ.A., II, s. 659-660.

Kaynaklar:

- ALPTEKİN, Coşkun, "Artuklular", T. D. V. İ. A., c. III, İstanbul, s. 415-418.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Artuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. VIII, İstanbul 1994, s. 170-193.
- ALTUN, Ara, Anadolu'da Artuk Devri Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul 1978.
- ALTUN, Ara, "Artuklu Sanatı", T. D. V. İ. A., c. III, İstanbul 1997.
- ATAĞLU, Remzi, "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilâtı", XI. Türk Tarih Kongresi, T. T. K. Yay., Ankara 1994, s. 723-731.
- ATAĞLU, Remzi, "İbnü'l-Ezrak'a Göre Artuklular'ın Nesebi", Tarih İncelemeleri Dergisi, IX, İzmir 1994, s. 407-413.
- CAHEN, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev. Yıldız Moran, E Yay., 3. Baskı, İstanbul 1994.
- CAHEN, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.
- CAHEN, Claude, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İlk Yarısı), Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Yediyıldız, T. T. K. Yay., Ankara 1992.

- CAHEN, Claude, "Artukids", E. I. __, I, 662-667.
- CAHEN, Claude, "Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides", J. A., Octobre-Décembre, 1935, s. 219-276 (Bu)
- GALİP, İsmail, Meskûkât-ı Türkmaniyye Kataloğu, İstanbul 1311.
- İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb min Tarîhi Haleb, nşr. Sami ed-Dehhân, 3 Cilt, Dimaşk 1951-68.
- İbnü'l-Adîm, Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler), Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1989.
- İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Tarih, nşr. C. J. Tornberg, c. X-XI, Ludguni Batavarum 1851-76; Beyrut baskısı, 1965-66; Türkçe Tercümesi: Abdülkerim Özaydın, c. X-XI, Bahar Yay., İstanbul 1987.
- İbnü'l-Esîr, et-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl, nşr. A. Tuleymat, Kahire 1963.
- İbnü'l-Ezrak, Tarihü Meyyafarikin ve Amid, British Museum, Or 5803, 6310; A. Savran, Critical Edition of the Artugid Section in Tarih Meyyafarikin wa Âmid, Basılmamış Doktora Tezi, London 1975; Ayrıca Eserin "Mervaniler" kısmı B. A. Avad tarafından 1959'da Kahire'de "Tarihü'l-Fariki ed-Devletü'l-Mervaniyye" adı altında yayınlanmıştır.
- İbnü'l-Kalânîsî, Zeylû Târîhi Dimaşk, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- KAFESOĞLU, İbrahim, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İ. Ü. E. F. Yay., İstanbul 1953.
- Kâtib Fardî, Mardin Muluk-i Artukiya Tarihi, nşr. Ali Emirî, İstanbul 1331.
- KOMNENA, Anna, Alexiad, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 1996.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Artukoğulları", İ. A., c. I, M. E. B. Yay., İstanbul 1997.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, Yayınlayan Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- RUNCIMAN, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, c. II, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1992.
- SEVİM, Ali, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", Belleten, XXVI/101, s. 121 – 145.
- SEVİM, Ali, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", Belleten, XXVI/101, s. 501-520.
- SEVİM, Ali, "Artukoğlu İlgazi", Belleten, XXVI/101, s. 649-691.
- SEVİM, Ali, "Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti", Belleten, XXVI/100, s. 571-581.
- SEVİM, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi", Belleten, XXIV/94, (1960) s. 209-232.
- SEVİM, Ali Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, 3. Baskı, T. T. K. Yay., Ankara 2000.
- SÜMER, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları, 5. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.
- STEVENSON, W. B., The Crusaders in the East, London 1976.
- TURAN, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 3. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri, I Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1934.